

Adalékok az etnikai térképezés történetéhez
Magyarország 1:200 000-es méretarányú
néprajzi térképe

Segyevy Dániel Zoltán

Budapest-Lipcse 2014

Témavezető: Probáld Ferenc

Konzulensek: Bárdi Nándor, Török Zsolt Győző, Ute Wardenga

Előszó (I. sz. függelék)

Dolgozatom a Magyarország kényszerű feldarabolódásához vezető első világháború kitörésének századik évfordulója és a közvetve hozzá kapcsolódó úttörő jellegű térképészeti munkálatok közelgő centenáriuma okán aktuálissá váló tudománytörténeti témát boncolgat. A trianoni béke-előkészületek földrajzi vonatkozásait érintő korábbi kutatásaim során tapasztaltam, hogy számos munka született már ebben a tárgykörben, ezen belül pedig több foglalkozik az ekkoriban készült térképek tartalmi elemzésével, valamint politikai-társadalmi hatásaival, beágyazottságával is. Figyelmem alaposabban 2014 februárjában, a lipcsei Leibniz Institut für Länderkunde-nél töltött szakmai gyakorlatom során fordult az ebben a dolgozatban bemutatott térképmű felé. Gyakorlatom során a DAPRO-projekt¹ keretében XX. század eleji, döntően etnikai jellegű térképet vizsgáltunk meghatározott kritériumok alapján. Ekkor lettem figyelmes arra, hogy a térkép eredeti példányai, bár viszonylag sok érintőleges írás született róla, nincsenek meg, még senki sem közölt róluk képet. Hosszas adatgyűjtés és a releváns budapesti közgyűjtemények és levéltárak végiglátogatása után 2014 júniusában találtam meg a Bátky Zsigmond és Kogutowicz Károly által 1918-ban szerkesztett, 1:200 000-es méretarányú Magyarország néprajzi térképét a Hadtörténelmi Levéltár Térképtárában. Itt Hegedüs Ábel, a levéltár munkatársa óriási segítséget jelentett, elmondta, hogy körülbelül 5 évvel korábban Filep Antal néprajzkutató is megvizsgálta az eredeti szelvényeket, de cikkében a térkép későbbi nyomtatott, 1:300 000-es verziójára fókuszálva ezeket kevésbé elemezte. Filep Antal személyes találkozásunkkor készséggel felelevenítette a cikkében közölt apró részletek háttérét, ezek nyomán kezdtem kutatásokat a Néprajzi Múzeum könyvtárában, illetve Etnológiai Adattárában a térkép eredetének kérdőjeleit illetően. A módszertani előzményeket – különös tekintettel a nemzetközi vonatkozásokra – még februári lipcsei tartózkodásom alatt kezdtem el vizsgálni. A kutatás további szakaszai rengeteg internetes keresőmunkát, illetve személyes kutatómunkát igényeltek.²

¹http://www.iflleiipzig.de/de/forschung/projekt/detail/digitaler_atlas_politischer_raumbilder_zu_ostmitteleuropa_im_20_jahrhundert_dapro.html (2014-11-29)

² Az időközben rendkívül szerteágazó kutatásokból kifolyólag az alábbi közgyűjteményekben fordultam meg: Országos Széchényi Könyvtár, Budapest; Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest; ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest; MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest; MTA Földrajzi Kutatóintézet könyvtára, Budapest; Néprajzi Múzeum Könyvtára és Etnológiai Archívuma, Budapest; Országgyűlési Könyvtár, Budapest; KSH-Könyvtár, Budapest; Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára, Budapest; Hadtörténelmi Levéltár Térképtára, Budapest; BBTE Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár; Nemzeti Kisebbségkutató Intézet könyvtára, Kolozsvár; Geographische Zentralbibliothek, Leibniz Institut für Länderkunde, Lipcse; Biblioteca Albertina – Universität Leipzig, Lipcse; Staatsbibliothek zu Berlin, Berlin; Royal Geographical Society Library, London.

Az alapvetően geográfiai tárgyú dolgozat hangsúlyos és szándékos eleme az interdiszciplináris megközelítés, a különböző tudományterületekhez kötődő témavezetőim, Bárdi Nándor (MTA KI Kisebbségkutató Intézet), Probáld Ferenc (ELTE-TTK, Regionális Tudományi Tanszék), Török Zsolt Győző (ELTE-TTK, Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék), Ute Wardenga (Leibniz Institut für Länderkunde) tanácsait követve több tudományterület eszközeit használó, integratív munkát igyekeztem létrehozni.

Dolgozatom önálló kutatáson alapuló eredményei a következők:

- az 1918-ban Magyarországon a trianoni béke-előkészületek első nagyobb, a Magyar Földrajzi Társaság és a KSH által lebonyolított térképészeti vállalkozásához kötődő eredeti térképészeti anyagok felkutatása
- a térképészeti vállalkozás körülményeinek feltárása, a primer források mellékletben történő közlése
- a kisszámú térképsorozatok valamennyi általam elért példányáról katalógus készítése lelőhely, állapot és hiányjegyzék szerint
- a térképek módszertani vizsgálata, elhelyezése a nemzetközi tudományos életben, előzményeik módszeres elemzése
- a térképek nemzetközi fogadtatásának (különös tekintettel az antant-országok tudományos közvéleményére), hatástörténetének feltérképezése, az egyes művek logikai összekapcsolása

Bevezetés

A dolgozat fókuszában Bátky Zsigmond és Kogutowicz Károly 1918-as, 1:200 000-es méretarányú néprajzi térképe áll. A térkép különlegessége, hogy a trianoni béke-előkészületek első konkrét magyar földrajzi vállalkozása volt.

Az ekkor már négy éve tartó első világháborúban az Osztrák-Magyar Monarchia részeként Magyarország is vesztesre állt 1918-ban. Augusztusban a nyugati front eseményei, majd szeptember végén a bolgár front összeomlása nyilvánvalóvá tette a hamar bekövetkező vereséget. A katonai vereség a hátszág egyidejű összeomlásával is járt az Osztrák-Magyar Monarchiában, így sorra söpörtek végig a forradalmak a térségen, illetve a különböző birodalomrészek sorra deklarálták önállóságukat október végén, november elején; így a soknemzetiségű Monarchia hetek alatt darabjaira esett szét.

Ebben a történelmi helyzetben lépett föl a Magyar Földrajzi Társaság 1918. október elején. Az immár elkerülhetetlen háborús vereség közepette nyilvánvalóvá vált, hogy az ország területi integritása sem marad érintetlen. Miután eddig az időpontig semmiféle konkrét, a béke-előkészületeket célzó munkálat nem történt,³ Teleki Pál, a Társaság titkára vette kezébe a kezdeményezést.⁴ 1918. október 5-én, a Magyar Földrajzi Társaság heti ülésén kezdeményezte a korabeli Magyarország etnikai viszonyait bemutató nagyméretű térkép megalkotását, melynek megvitatására október 7-ére⁵ hívtak össze értekezletet.⁶ Az ülésen négy pályázó, Bátky Zsigmond, Kogutowicz Károly, Littke Aurél és Teleki Pál mutatta be a vázlatait, végül Kogutowicz Károly tervét fogadták el.⁷

³ Cholnoky Jenő: *A magyar béketárgyalások...* 1920, i. m., VII.

⁴ A trianoni béke-előkészületek magyarországi munkálatait Hajdú Zoltán foglalta össze kiváló írásában. l. Hajdú Zoltán: *A magyar földrajztudomány és a trianoni békeszerződés. 1918-1920.* 2000. i. m., http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatas/kk_2000_02/cikk.php?id=244 (2014-12-28)

⁵ Cholnoky Jenő szerint a dátumok október 2-ára es 5-ére, Fodor Ferenc szerint október 2-ra es 4-re estek. l. Cholnoky Jenő: *A magyar béketárgyalások...* 1920, i. m., VII., Fodor Ferenc: *A magyar földrajztudomány története.* 2006, i. m., 38.

⁶ Kogutowicz Károly: *Magyarország 1:200.000 méretű néprajzi térképe.* 1918. i. m., 320.

⁷ Cholnoky : *A magyar béketárgyalások...* 1920. i. m., VII.

I. ELŐZMÉNYEK

Korábbi magyar, vagy magyar vonatkozású etnikai térképek

A történeti Magyarországon élő különböző népek vizsgálata, illetve térképi megjelenítése nagy múltra tekint vissza. Ezek egyik legalaposabb összefoglalása Fodor Ferenc három kötetes⁸ műve,⁹ napjainkban pedig elsősorban Kocsis Károly¹⁰ és Tátrai Patrik,¹¹ (külön-külön és közösen¹² is), majd Klinghammer István és Gercsák Gábor¹³ foglalták össze írásaikban.¹⁴

Már a XVII. század végéről ismerünk etnikai jellegű térképészeti alkotásokat. A legelső ilyen ismert magyar vonatkozású térkép a francia Nicolas de Fer 1691-ben készült térképe.¹⁵

A térkép Erdélyt ábrázolja, az első ismert magyar vonatkozású etnikai térkép, amely színezés útján fejezi ki a népesség nemzetiséget, ugyanakkor nagyon hasonlít Sanson francia térképkészítő munkáira, amelyek azonban még inkább a településnevek után írt betűkódok útján fejezték ki az illető település etnikai hovatartozását.

Ez a térképmű mai fogalmaink szerint megkötésekkel és nehezen értelmezhető, hiszen akkoriban még nem voltak hivatalos népszámlálások, így a térkép adatforrása bizonytalan. Ebben a korszakban a térképszerkesztők jellemzően utazóktól, követektől szerezhették be az ilyen jellegű információkat. További probléma, hogy az a fajta klasszikus nemzetfogalom, amely alapján a mai értelemben vett etnikai térképekre tekintünk, csak a XIX. század folyamán alakult ki. A korszakban sokkal hangsúlyosabb volt a rendi és vallási tagolódás, s jellemzően az adott vidék földesurának vallása volt meghatározó a sokkal nagyobb létszámú

⁸ Tudománytörténeti értékelését lásd: Papp-Váry Árpád: *Egy „elfeledett geográfus” el nem felejtett térképészeti munkájáról*. 2013. i. m., 78–80.

⁹ Fodor Ferenc: *A magyar térképírás*. 1954-55. i. m., 441.

¹⁰ Lásd: Kocsis Károly: *Vegyes etnikumú területek társadalmának népességföldrajzi...* 1989. i. m., 147.; Uő: *Adalékok az etnikai földrajzi kutatások és az etnikai térképezés történetéhez a Kárpát-medence területén*. 1996. i. m., 167–180.

¹¹ Tátrai Patrik: *Válogatott bibliográfia Köztes-Európa etnikai földrajzához és etnikai térképezéséhez (1691-2006)*. 2007. i. m., 61.

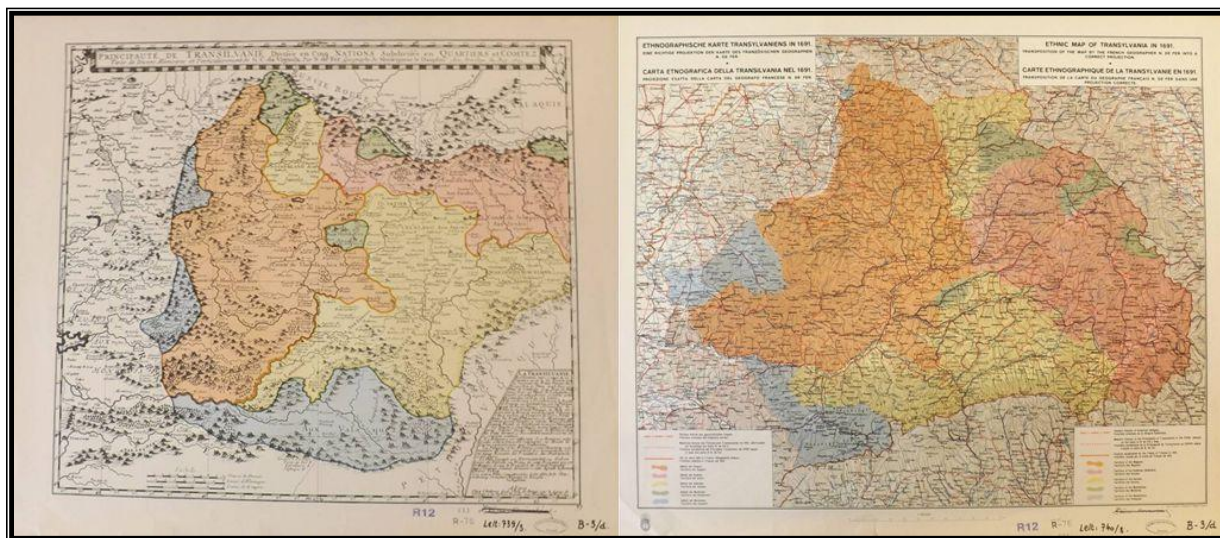
¹² Kocsis Károly – Tátrai Patrik: *Contributions to the history of the Hungarian ethnic mapping*. 2009. i. m., 241–249.

¹³ Gercsák Gábor – Klinghammer István: *Lapok a Kárpát-medence etnikai térképezésének történetéből*. 2010. i. m., <http://www.matud.iif.hu/2010/06/02.htm> (2014-12-28)

¹⁴ A magyar etnikai földrajz és –térképezés jelenlegi megközelítéseit, vizsgálati terepét, kérdéseit, töréspontjait Tátrai Patrik foglalta össze néhány hete megjelent kiváló tanulmányában. Lásd: Tátrai Patrik: *Utak és értelmezések...* 2014. i. m., 45–65.

¹⁵ Fer, Nicolas de : *1691 Principauté de Transilvanie Divisée en Cinq Nations Subdivisée en Quartiers et Comtez*: Tirée de Divers Memories et Particulierement de G. C. da Vignola. 1:572 342 Paris.

jobbágyság esetében is. A későbbi térképek alapjául szolgáló nyelv, illetve nemzeti identitás marginális szereppel bírt („*Cuius regio, eius religio*”).

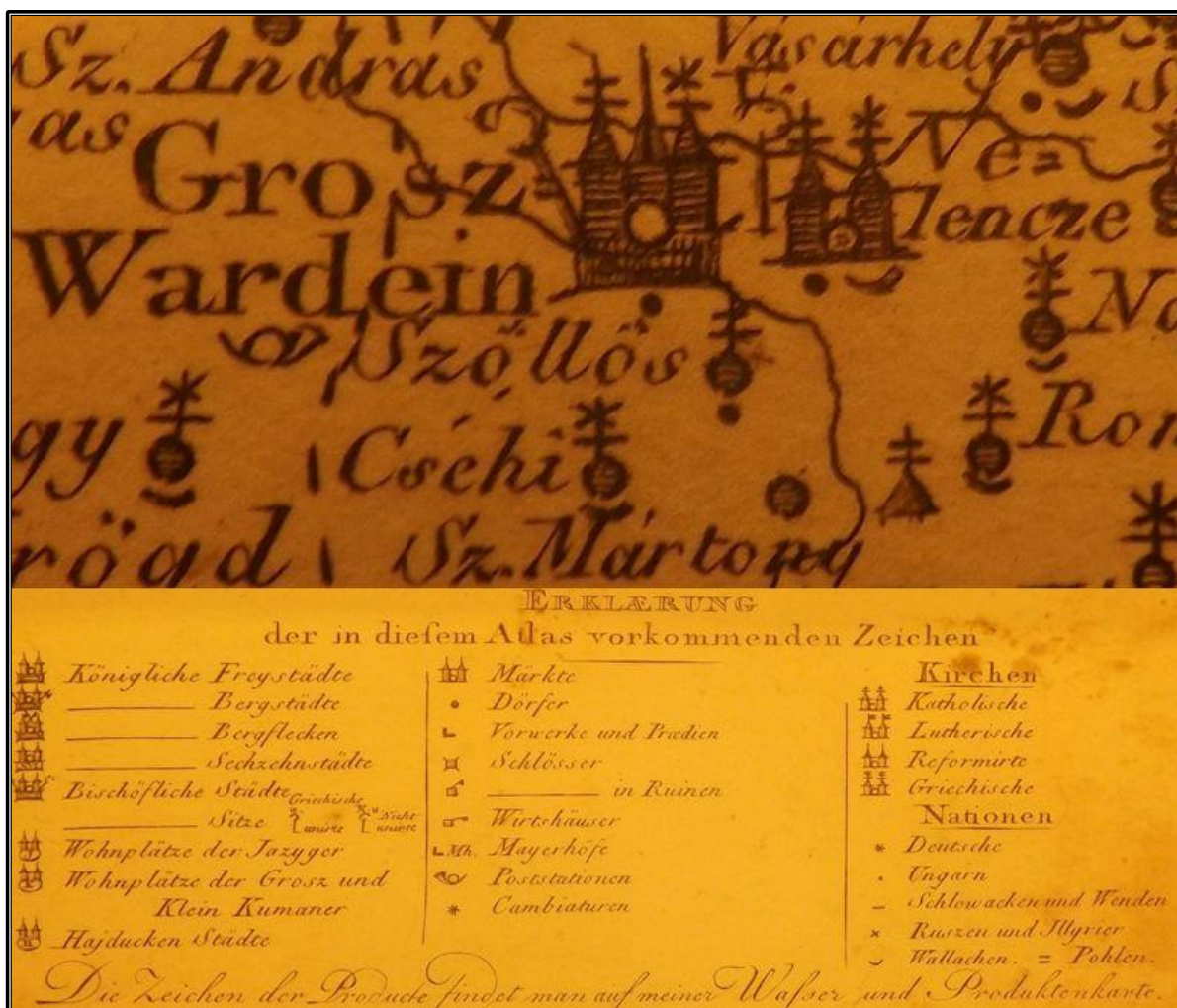

1. ábra: de Fer Erdély etnikai térképe eredeti grafikával (reprint, balra) és valós vetületre transzformálva (jobbra)

Lelőhely: MTA Néprajzi Kutatóintézet könyvtára

Az első, tudományosabb alapokon nyugvó, etnikai térképek a II. József által elrendelt 1784. évi népszámlálás nyomán jöttek létre. Első ezek közül Korabinszky János 1791. évi, Bécsben kiadott térképe volt. Korabinszky nevéhez kötődik az „*Atlas regni Hungariae portatilis: neue und vollständige Dardtellung des Königreichs Ungarn auf LX Tafeln im Taschenformat: Ein geographisches Noth- und Hülfsbüchlein fürd gemeine Leben*” című atlasza¹⁶ is, amely 60 lapon mutatja be Magyarországot – a korabeli jogszemléletet követve – Erdély nélkül. A térkép különlegessége, hogy az etnikai viszonyokat és a vallásokat is mutatja települési szinten, az egyes települések mellé rajzolt apró jelekkel. Ez a megoldás hasonlít a Sanson térképén tapasztalt ábrázoláshoz. A térkép különlegessége, hogy több, egymással jellemzően területi érintkezésben nem lévő népcsoportot egyforma jelekkel jelöl.

¹⁶ Köszönöm szépen Kocsis Károlynak, hogy felhívta az atlaszműre a figyelmemet.

2. ábra: Korabinszky János: Atlas regni Hungariae portatilis...(részlet, Nagyvárád és környéke)

Lelőhely: MTA–FKI Könyvtára

Ezt követte Csaplovics János 1821-es kiadású, „*Ethnographische Karte des Königreichs Ungarn sammt Croatien, Slavonien, der Ungarischen Militärgrenze und der Seeküste*” című térképe.¹⁷ Az egyik legjelentősebb térképművet a Bach-korszakban, 1855-ben készítette Karl Czoernig. Az 1:864 000-es méretarányú térképhez az 1850. évi birodalmi népszámlálás adatait használták fel.

¹⁷ Gercsák Gábor – Klinghammer István: *Lapok a Kárpát-medence etnikai térképezésének történetéből*. 2010. i. m., <http://www.matud.iif.hu/2010/06/02.htm> (2014-12-28)

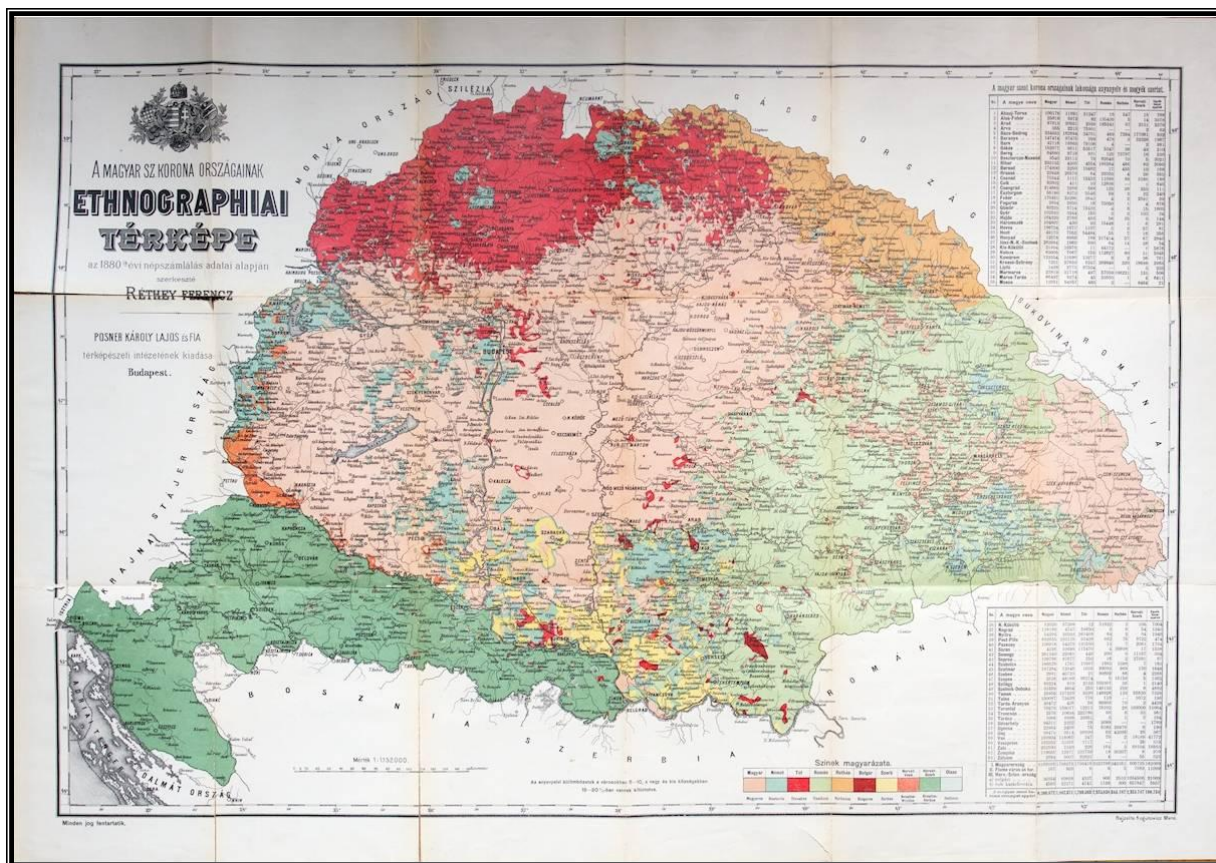

3. ábra: Karl Czoernig: Ethnographische Karte der Oesterreichischen Monarchie I-IV. 1:864 000. 1855. Bécs

Forrás: <https://archive.org/details/ethnographiedero01czoe> (2014-11-29)

A felületszínezéses térkép még nem volt tekintettel a népsűrűsége, a lakatlan területeket is beszínezte. A színezés a magyarok számára a legkedvezőtlenebb, színezés helyett egyszerűen fehérén hagyták őket, ezzel is tükrözve a Bach-korszak politikai hatásait.

Az első itt bemutatott magyar készítésű példa Réthey Ferenc által 1885-ben szerkesztett „Magyarország ethnographiai térképe”.

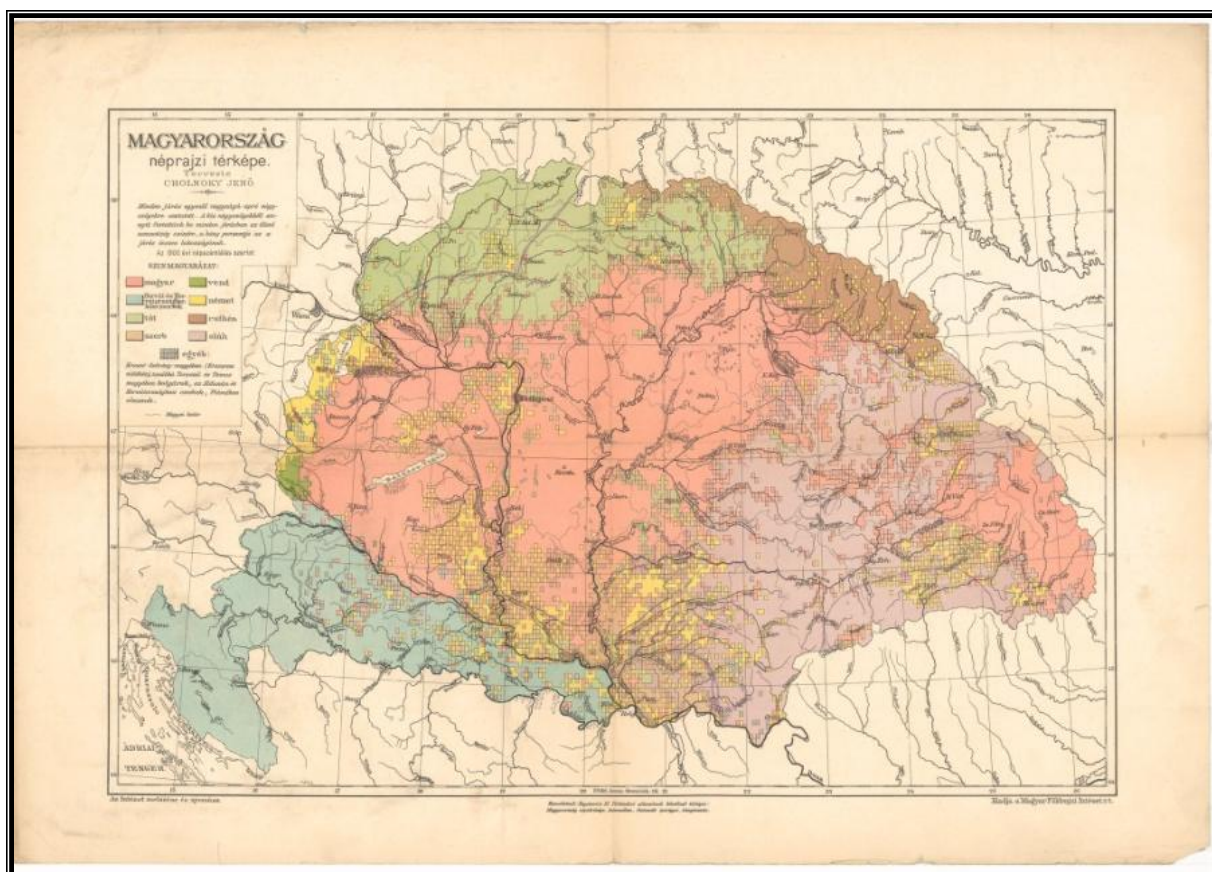
4. ábra: Réthey Ferenc: A Magyar Szent Korona Országainak Ethnographiai Térképe az 1880. évi népszámlálás adatai alapján. 1885. Budapest

Forrás: http://www.ksh.hu/mult_torteneti_kronologia (2014-11-29)

A térkép szintén felületszínezéssel készült, a lakatlan területeket nem különbözteti meg a lakottaktól. Az egyik érdekessége ennek a térképnek az, hogy – noha általában a térképkészítő céljai szerint azt a politikailag preferált etnikumot szokták pirossal színezni, melyhez jellemzően a térképszerkesztő is tartozik – itt nem a magyar, hanem a szlovák etnikum van pirossal színezve.

Egy érdekes ágát képviselik a magyar vonatkozású etnikai térképezésnek a Balogh Pál által írt több mint 1000 oldalas monográfiához¹⁸ tartozó színes térképmelléletek.

¹⁸ Balogh Pál: *A népfajok Magyarországon*. 1902. i. m., 1113.

6. ábra: Cholnoky Jenő: Magyarország néprajzi térképe. 1906.

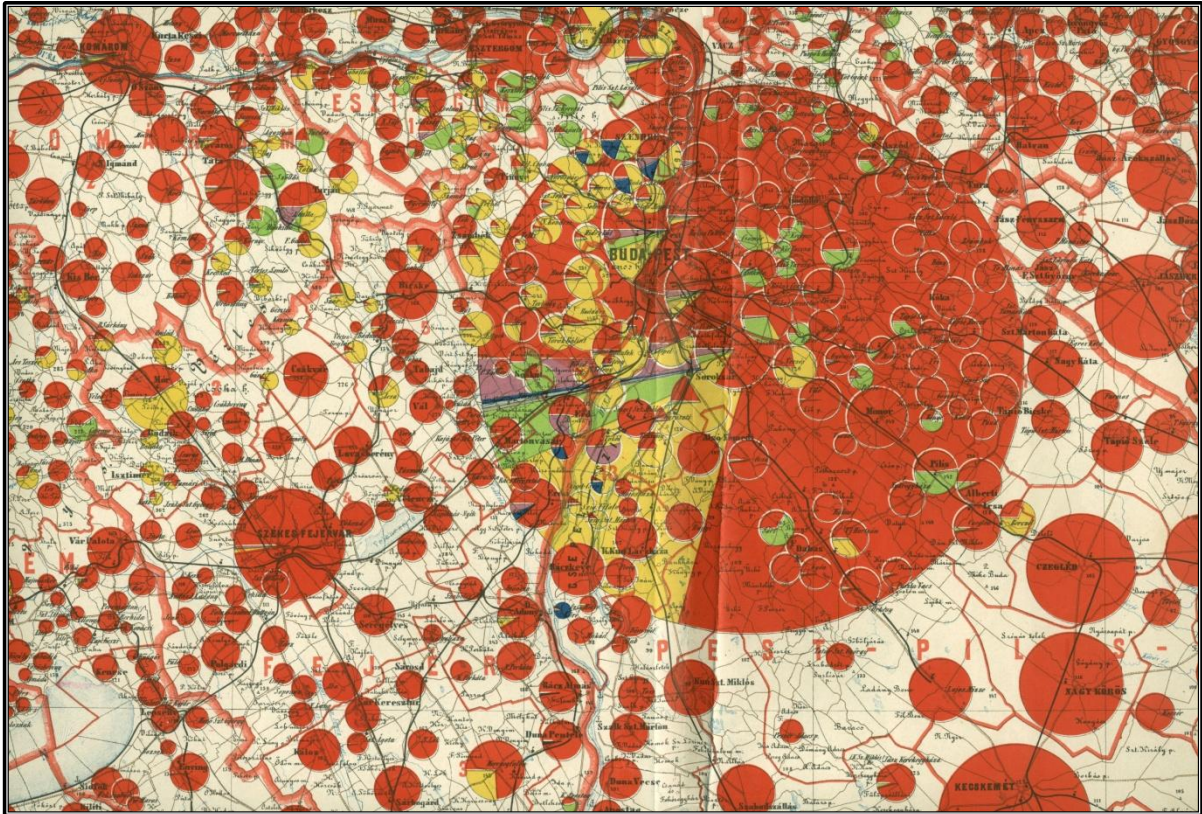
Forrás: <https://dea.lib.unideb.hu/dea/handle/2437/100387> (2014-11-29)

A módszer itt is valamelyest hasonló, viszont itt csak a kevert nyelvű területeken jelent meg az a négyzetháló, amellyel a keveredés mértékét kifejezték. A térkép érdekessége, hogy a nyomdai kivitelezést először elrontották, és a rutének a magyarokhoz hasonló színezést kaptak. Ezt a későbbi kiadásban kijavították.¹⁹

Az első komolyabb állami szerepvállalással, sőt állami megrendelésre készült térkép a nemzetiségi kérdés előtérbe kerülésével 1904 és 1908 között készült a Központi Statisztikai Hivatal közreműködésével. A munka megtervezéséről kivitelezéséről Keményfi Róbert ad alapos képet.²⁰ A térkép a néhány évvel korábban megjelent „*A Magyar Állam Közigazgatási Térképe*” című, 1:360 000-es méretarányú térkép szelvényeit használta fel alaptérképként. Az alaptérképi rétegre minden egyes település központjához egy kördiagramot rendeltek, melynek a nagysága a népességgel arányos, a diagram körcikkei pedig az egyes nyelveket mutatják.

¹⁹ Köszönet az információért Jeney János Györgynek.

²⁰ Keményfi Róbert: *Nemzeti, vallási és hagyományos gazdálkodási terek szellemi öröksége II.* 2006. 186.

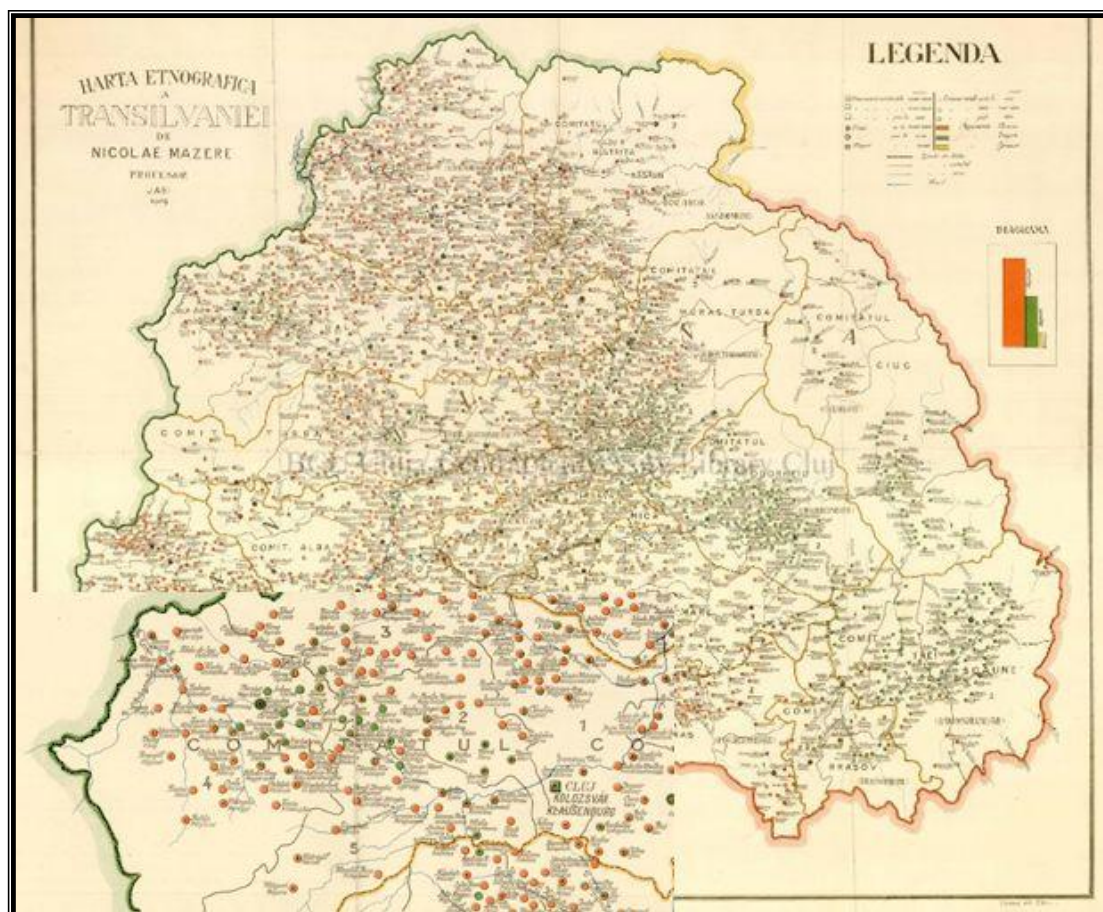

7. ábra: A Magyar Állam Közigazgatási Térképe. Anyanyelvi adatokkal kiegészítette a M. Kir. Központi Stat. Hivatal. 1908. Budapest
Lelőhely: Hadtörténelmi Levéltár Térképtára

Az olyan nagyobb települések esetén, amelyek kördiagramjai a szomszédos települések diagramjait is elfedték volna (például Budapest), a kisebb települések adatai felülnyomással váltak láthatóvá. Ez volt a legkomolyabb ilyen jellegű térkép Magyarországon egészen a trianoni béke-előkészületekig, továbbá ily módon történetileg a Bátky-Kogutowicz térképmű közvetlen előzményének tekinthető.

Érdekességgént bemutatok itt egy korabeli román példát is, amely az első komolyabb kivitelezésű román térkép volt. A térkép 1909-ben Jászvásáron (Iasi) készült, Erdély területét dolgozta fel, az egyes települések nyelvi összetételét kördiagramokkal szemléltetve. A térképhez többnyelvű leírás is készült. A térképet az Államtudományi Intézet 1942-es kritikai kiadványa is elemzi.²¹

²¹ Staatswissenschaftliches Institut (Ed.): *Rumänische ethnographische Landkarten und ihre Kritik*. 1942. i. m., 44.

8. ábra: Mazere, Nicolae: Harta Etnografica a Transilvaniei. 1909, Iasi

Lelőhely: BBTE Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár

A térkép ugyanakkor jelentős torzításokat mutat a tekintetben, hogy a településekhez rendelt körök, illetve négyszögek nincsenek arányban az ott élő népesség számával, így rendkívül hátrányos a nagyobb városok magyar népességére nézve, míg a kisebb, jellemzően románok lakta falvak számára kedvező ez a megoldás.

Magyarország 1:200 000-es méretarányú néprajzi térképe

A kutatásaim központi elemét képező Magyarország 1:200 000-es néprajzi térképe (1918) úgynevezett félkéziratot képez, amely Magyarország területét 45 szelvényen dolgozza fel. Mindössze 22-23 sorozat készült el belőle 1918 októbere és 1919 januárja között, így rendkívüli ritkaságnak számít. A térkép elkészítésének körülményeiről leginkább Kogutowicz Károly 1918-as cikke²² tudósít,²³ melyet kiegészítenek a feltárt levéltári források. Ehhez képest a további szakirodalmi tételek többnyire másodhivatkozások,²⁴ így viszonylag kevés új információt nyújtanak, kiemelendő azonban Cholnoky korabeli, 1920-as, többkötetes, a trianoni béke delegáció működését leíró művének bevezető tanulmánya.²⁵ Később, vélhetően 1919 februárjában, 1:300 000-es méretarányban, nagyobb példányszámban teljesen nyomtatott verzióban is elkészült a térkép.²⁶ Ehhez 1919. novemberi keltezéssel szabatos, többnyelvű módszertani leírást és háttéradatokat tartalmazó mutató is készült.²⁷ Magam, dacára a kis példányszámnak, az 1:200 000-es kéziratos sorozatot tartom mérvadónak, hiszen a későbbi verziók csak ennek a térképnek a másolatai.

Kogutowicz cikke részletesen ír a kivitelezés nehézségeiről is. A térkép megszerkesztése a pályázat nyomán október folyamán elkezdődött. A térképhez először is új 1:200 000-es méretarányú alaptérképet szerkesztettek. Erre azért volt szükség, mert bár a III. katonai felmérés nyomán rendelkezésre állt 1:200 000-es topográfiai térkép, de két jelentős hiányossága volt: nomenklatúrája nem volt egységes (erős német hatást mutatott), továbbá nem tartalmazta a települések közigazgatási határait. Ezeknek a hiányosságok a pótlására az 1:144 000-es méretarányú adókataszteri térképeket használták fel, több-kevesebb sikerrel.²⁸ A térkép eredetileg 53 lapos lett volna,²⁹ azonban – elismervén Horvátország önállósodását – a

²² Kogutowicz Károly: *Magyarország 1:200.000 méretű néprajzi térképe*. 1918. i. m., 320–326.

²³ Ezt a cikket Fodor Ferenc egyébként a „jelentéktelen apróságok” között tartja számon. Lásd: Fodor Ferenc: *A magyar földrajztudomány története*. 2006. i. m., 365.

²⁴ Kiemelendő azonban ezek közül Kocsis Károly 1989-es tanulmánya, amelyben az etnikai földrajzi kutatások újraindulásával párhuzamosan először említi a térképet a modern szakirodalomban. A térkép (illetve a szövegkörnyezetből következtethetően 1940-es utódjának) módszertanát egy ábra segítségével be is illeszti a térképszerkesztési gyakorlatok sorába. Kocsis Károly: *Vegyes etnikumú területek társadalmának népességföldrajzi ...* 1989. i. m., 8.

²⁵ Cholnoky Jenő: *A magyar béketárgyalások ...* 1920. i. m., I-X.

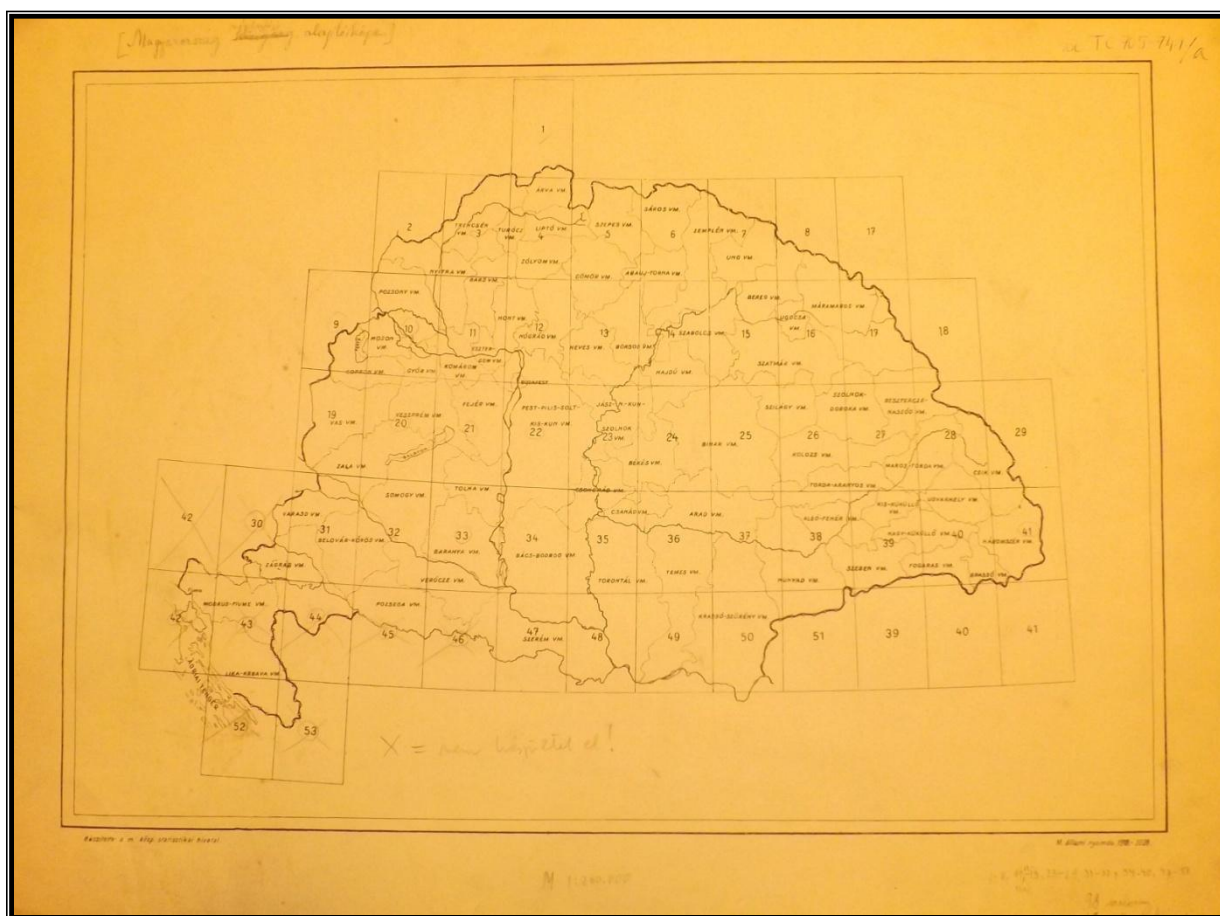
²⁶ Lásd Filep Antal alapos cikkei: Filep Antal: *Kilencven éve jelent meg a történelmi Magyarország részletes, 1:300.000-es méretarányú nemzetiségi térképe*. (első rész) 2010. i. m., 17–21., Filep Antal: *Kilencven éve jelent meg a történelmi Magyarország részletes, 1:300.000-es méretarányú nemzetiségi térképe*. (második rész) 2010. i. m., 3–10., Filep Antal: *A történelmi Magyarország etnikus viszonyainak térképi bemutatása az 1910. évi népszámlálás alapján*. 2013. i. m., 35–60.

²⁷ Bátty Zsigmond – Kogutowicz Károly: *Névmutató Magyarország 1: 300.000 méretű néprajzi térképéhez a magyar Külügyminisztérium megbízásából*. 1919. i. m., 64.

²⁸ Kogutowicz Károly: *Magyarország 1:200.000 méretű néprajzi térképe*. 1918. i. m., 325.

²⁹ uo. 324.

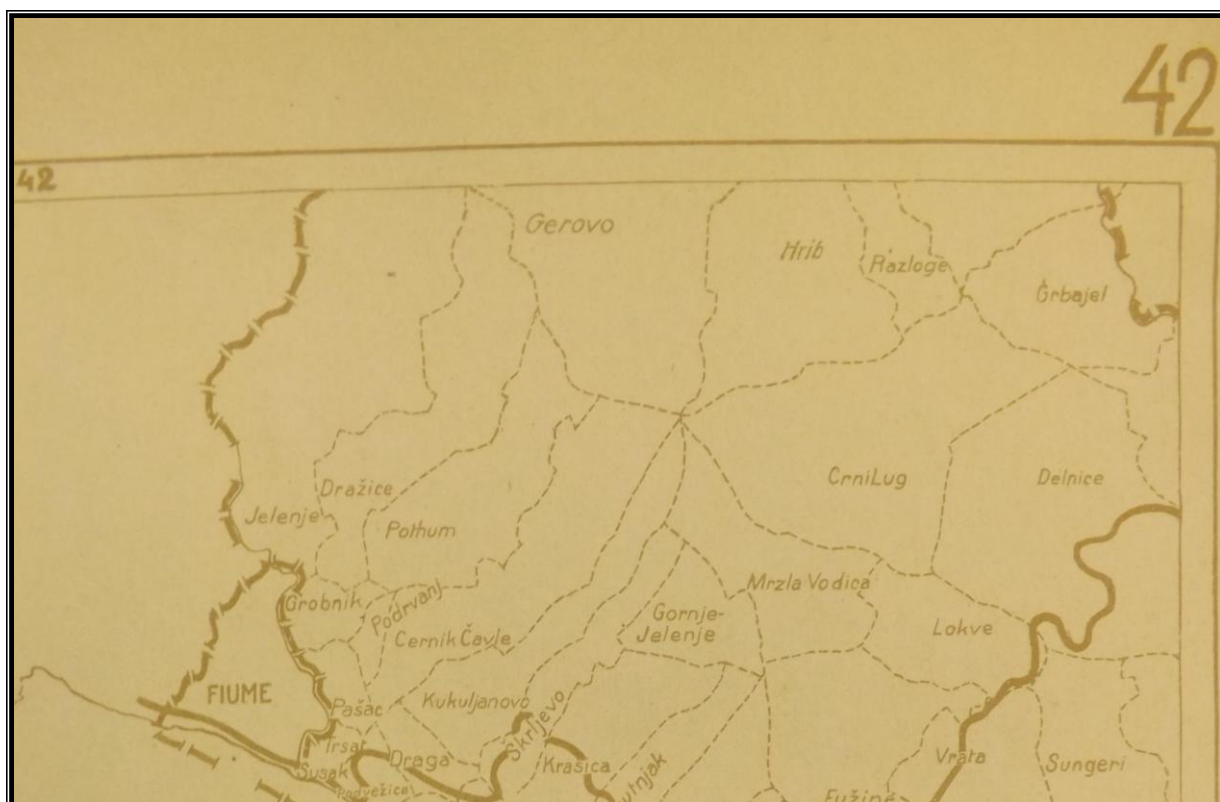
végleges mű 45 lapon ábrázolta az akkori Magyarország területét, Horvát- és Szlavónország nélkül.

9. ábra: Magyarország 1:200 000-es méretarányú néprajzi térképének áttekintő szelvénye

Lelőhely: KSH Könyvtár

Az bizonyos, hogy eredetileg a horvát területeket is fel kívánták dolgozni, mert a Néprajzi Múzeumban található egy olyan sorozat, amely ezeknek a területeknek a szelvényeit is tartalmazza. Mindazonáltal a terület ábrázolását igen korán, már a kivitelezés kezdeti szakaszában elvethették, hiszen az alaptérképnek ezek a szelvényei adattartalommal nem bírnak, nem tartalmazzák a népesség abszolút számát kifejező köröket, félköröket.

10. ábra: Fiume és környéke. Részlet Magyarország néprajzi térképének a horvát területeket ábrázoló, végül nem kidolgozott 42-es szelvényéből.

Lelőhely: Néprajzi Múzeum könyvtára

Az alaptérkép jó minőségű 68x51 cm méretű rajzlapokra készült. Az egyszínű (barna) alaptérképi réteg tartalmazza település-határig lemenően a közigazgatási határokat, továbbá a vízhálózat főbb elemeit és a vasúthálózatot. Ezen kívül minden egyes településnév is szerepel a térképen, rövidítések nélkül, magyarosított formában. A városokat teljes nevük nagybetűs írásával különböztették meg. Az alaptérképek nyomtatását és sokszorosítását a Magyar Királyi Állami Nyomda végezte, 1918-3028-as munkaszám alatt. A szegélyfelirat szerint a térképet „készítette a M. kir. közp. statisztikai hivatal”. Ez az információ elsőre zavarba ejtőnek tűnik, ebből a szegélyfeliratból következik az, hogy a térképsorozatot több közgyűjtemény katalógusa – tévesen – kizárólag a KSH-hoz köti. A térkép szükségességének a Magyar Földrajzi Társaságban való felmerülését és a pályázat lebonyolítását követően – minisztériumi támogatással³⁰ – valóban a Központi Statisztikai Hivatal segítségével, annak épületében kezdődött meg a munka. Teleki Pál Buday Lászlóval, a KSH akkori elnökével közösen beadványt is intézett az Ipar és Kereskedelemügyi Minisztériumhoz ez ügyben.³¹ A

³⁰ Cholnoky Jenő: *A magyar béketárgyalások ...* 1920. i. m., VII..

³¹ Papp-Váry Árpád: *Teleki Pál a kartográfus*. 1992. i. m., 83.

KSH-val való kapcsolatfelvételtől, illetve a munkálatoknak a Magyar Földrajzi Társasághoz kötődő felelőseiről elutazása, majd megbetegedése³² előtt maga Teleki rendelkezett, erről tudósít Telekinek Bátky Zsigmondhoz 1918. október 10-én írott levele³³ is, amelyben tudósítja Bátkyt a térkép előkészületeinek ügyében Kogutowicz Károllyal Buday Lászlónál tett látogatásairól. A térkép-sorozatot eredetileg 4 példányban tervezték elkészíteni, amelyekből az egyik egy olajpapírra készült, úgynevezett oleáta-sorozat volt, ez a szám növekedett később 23-ra.³⁴

A munkálatokban a Magyar Földrajzi Társaság levéltári anyagai szerint³⁵ Hézser Aurél, Littke Aurél és Schmidt Tibold vettek részt Kogutowicz Károlyon és Bátky Zsigmondon kívül. Az alaptérképre fekete tintával nyomtatták rá a népesség nagyságát szimbolizáló köröket, félköröket, amelyekből a nagyobb kör 1000 főt, a nagyobb félkör 500 főt, a kisebb kör 100 főt, a kisebb félkör pedig 50 főt reprezentált. Ezek az értékek valójában kerekített értékek voltak, így az 1000 fős kör 975 és 1024 fő közötti, az 500 fős félkör 475 és 524 fő közötti, a 100 fős kör 75 és 124 fő közötti, a legkisebb, 50 fős félkör pedig 25 és 74 fő közötti népességszámot jelentett, s így már az alig több mint kéttucatnyi lakossal bíró lakott helyeket is tudták ábrázolni. Az egyes kategóriákhoz tartozó körök nagysága egyenesen arányos volt a népesség-kategóriák nagyságával. A konkrét méret meghatározásánál ügyelniük kellett arra, hogy az egyes körök területe nagyjából egybeessék az ábrázolt népesség földrajzi térben elfoglalt helyével, településterületével. Ezt megegyezéssel oldották meg.³⁶ A nagyobbik karika területe 25 mm² volt, ez a valóságban 1 km²-nek felel meg, így a körök területe egy fiktív, 1000 fő/km²-es népsűrűséget ábrázol, míg a köztük lévő üres területeken ezt az értéket nullának tételezi fel. Az egyes településekhez tartozó jeleket úgy igyekeztek elhelyezni, hogy az hozzávetőlegesen visszatükrözze a település földrajzi alakját. Mindezeket figyelembe véve végül sikerült ezzel olyan megoldást találniuk, ahol a jelek „nem vesznek el” a tér(kép)ben, és a legtöbb települést sikerült a saját közigazgatási határai között ábrázolni. Ugyanakkor 6 település, Budapest, Temesvár, Pozsony, Győr, Szombathely és Sopron esetében erre a választott kategóriák mellett nem volt lehetőség, így azokat külön lapon ábrázolták. Az eredeti szelvényeken ezen települések teljes közigazgatási területét feketével színezték ki. Ez az eljárás, noha alkalmazása indokoltnak tűnik, rendkívül lerontja a vonatkozó szelvények vizualitását.

³² Spanyolnátha.

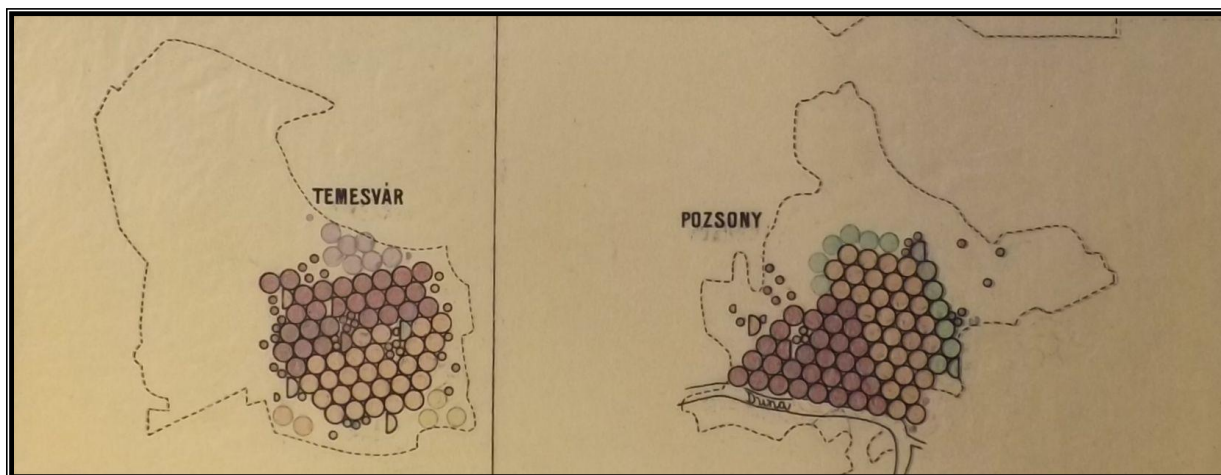
³³ Magyar Földrajzi Társaság levéltári anyagai 1918/16. Lásd a függelékben.

³⁴ Kogutowicz Károly: *Magyarország 1:200.000 méretű néprajzi térképe*. 1918. i. m., 324.

³⁵ Magyar Földrajzi Társaság levéltári anyagai 1919/10. Lásd a függelékben.

³⁶ Kogutowicz Károly: *Magyarország 1:200.000 méretű néprajzi térképe*. 1918. i. m., 323.

A vállalkozás háttéradatait a KSH biztosította és készítette elő rekordidő alatt, ugyanakkor a térképet menet közben is igyekeztek korrigálni, erre utal például az, hogy a vállalkozás elején elkészített olajpapíros sorozat adattartalma apróbb különbségeket mutat a végleges, színezett verziókhöz képest.³⁷

11. ábra: A színezett (alsó réteg) és az olajpapíros sorozat (felső réteg) közötti különbségek
Temesvár és Pozsony példáján

Lelőhely: Hadtörténelmi Levéltár Térképtára

A Központi Királyi Statisztikai Hivatallal kiváló együttműködésről ír cikkében Kogutowicz Károly, azonban a módszertant illetően már véleménykülönbségek adódtak. Az eredeti, Kogutowiczék által preferált eljárás hangsúlyos eleme volt ugyanis, hogy a külterületi népességet a valós földrajzi helyén ábrázolják.³⁸ Erre az 1910-es népszámlálás biztosított először – ha nem is teljeskörű – lehetőséget.³⁹ A KSH viszont nem tartotta elégségesnek a külterületre gyűjtött adatok mennyiségét, továbbá túlságosan bonyolultnak tartotta az eljárást, így párhuzamosan hozzálátott egy másik térképsorozat megszerkesztéséhez, ugyanarra az alaptérképre. A végeredmény majdnem megegyezik a Bátky–Kogutowicz-térképpel, viszont alapvető különbség, hogy a népességet szimbolizáló körök az egyes települések központjába halmozva jelennek meg, így ez a térkép egyáltalán nem ábrázol külterületi adatokat. A módszer két előnnyel bír: a népességszám így egyszerűbben összeszámálható, továbbá jelentősen gyorsult a kivitelezés, amely körülmény rendkívül fontos volt a napi szinten

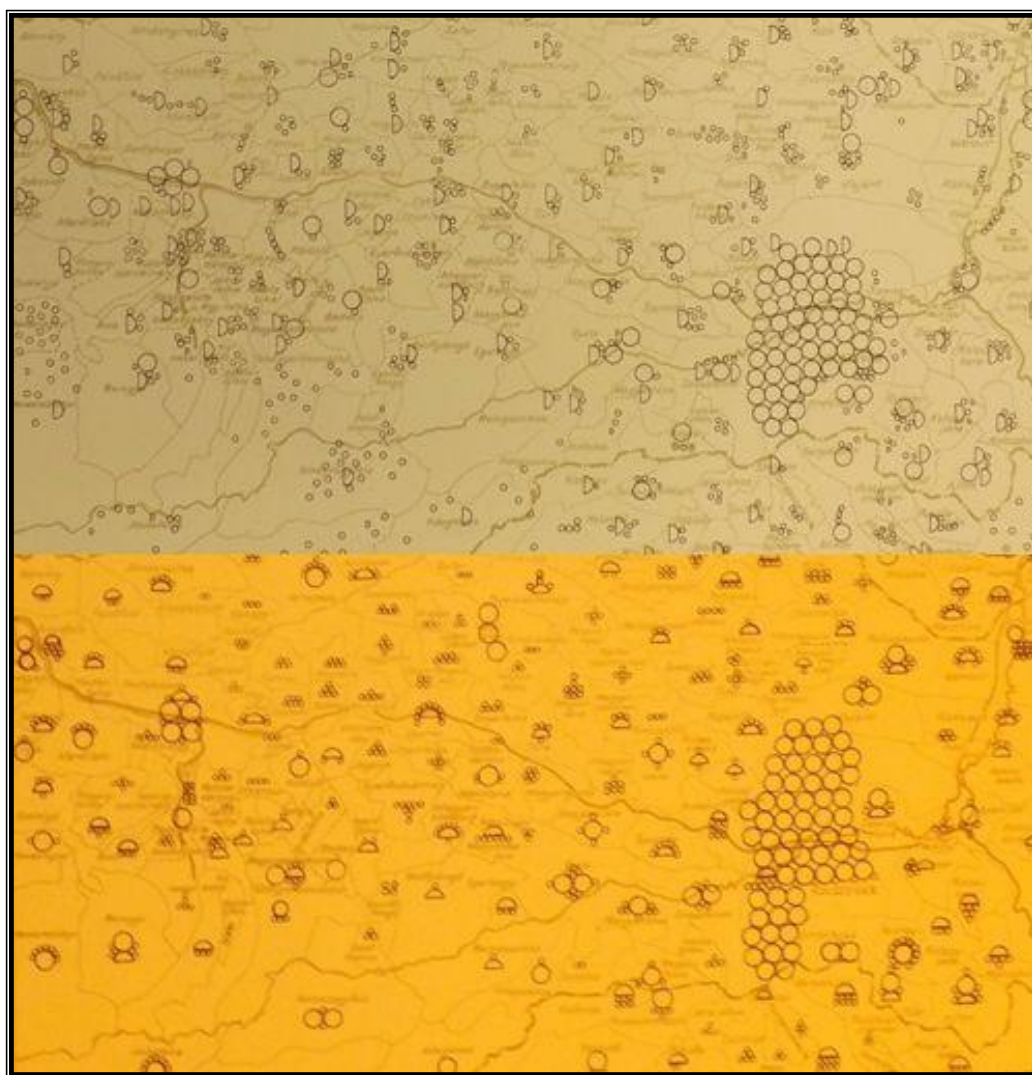
³⁷ Itt szeretném megköszönni Hegedüs Ábelnek, a Hadtörténelmi Levéltár Térképtára munkatársának, hogy felhívta a figyelmemet erre az anomáliára.

³⁸ Kogutowicz Károly: *Magyarország 1:200.000 méretű néprajzi térképe*. 1918. i. m., 323.

³⁹ Kogutowicz Károly: *Magyarország 1:200.000 méretű néprajzi térképe*. 1918. i. m., 321.

változó kül- és belpolitikai helyzet közepette. Az így kapott térképek tulajdonképpen nagyon érdekes módszertani „ikreknek” tekinthetők.

További különbség, hogy a KSH-ban lévő sorozatok csak három féle népességszám-kategóriát különböztetnek meg, nem tartalmazzák a legkisebb, az 50 főt reprezentáló félköröket. Emellett a KSH-sorozatokban csak Budapestet ábrázolják külön lapon, a másik öt kisebb város esetében a szabályosabb elhelyezés miatt már volt lehetőség az eredeti szelvényeken történő ábrázolásra.

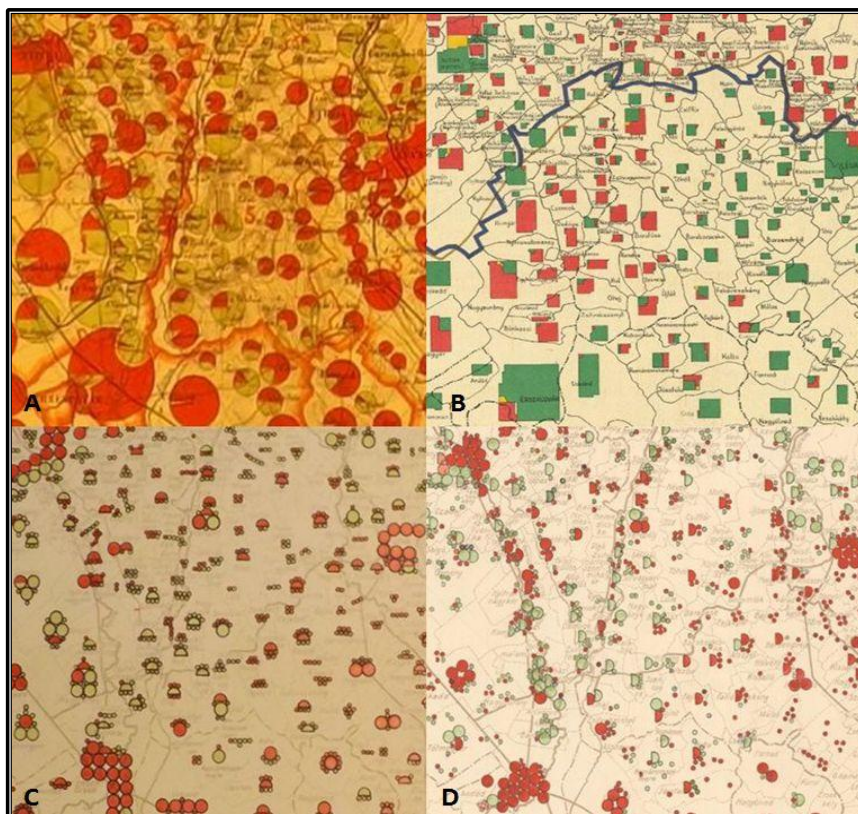
12. ábra: A Bátky-Kogutowicz- és a KSH-ban készült sorozatok településábrázolásai közötti különbség

Lelőhely: Néprajzi Múzeum könyvtára, KSH Könyvtár

A fenti ábrán, Kalotaszeg példáján jól láthatjuk a két módszer közötti különbségeket. A térkép az úgynevezett pontmódszer.

A népeoszlási térképek módszertanával a XX. század első felében sokat kísérleteztek, nem egy térképmű elkészüléséhez 4-5 különböző módszertannal kísérletező térkép-vázlat elkészültén át vezetett az út. Az etnikai térképeknek a „hol?” (pontos földrajzi hely) „mennyi?” (mekkora népesség) és a „milyen?” (mely etnikumhoz – illetve adatgyűjtési körtől függően anyanyelvhez tartozó) kérdésekre kell egyidejűleg, lehetőség szerint minél pontosabban válaszolniuk. Az abszolút adatokkal dolgozó etnikai térképeknek több típusa is lehetséges, elsősorban a diagram- és ponttérképek sorolandók ide. A diagram- és ponttérképek nagyon hasonló logikai elgondolás mentén készültek, a kivitelezést tekintve ugyanakkor különböznek. Mindkét eljárásra igaz, hogy – felületszínezéses módszerrel ellentétben – nem terület, hanem létszámarányos, ugyanakkor a nemzetiségi/anyanyelvi összetétel ábrázolásában különböznek: előbbi osztott felületű diagramként, utóbbi különálló pontokként ábrázolta a különböző csoportokat.⁴⁰

Folytatva a módszertani vizsgálatot további kategóriák különítendőek el.

13. ábra: Különböző módszertanú, abszolút adatokat használó néprajzi térképek

Lelőhely: Hadtörténelmi Levéltár Térképtára, MTA-FKI könyvtára, magángyűjtemény

⁴⁰ Bartos-Elekes Zsombor: *A képpé formált adat: a népszerűszerkezeti térképek ábrázolási módszereiről*. 2002. i. m., 5. l. <http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/sc/sc12/09bezs.pdf> (2014-12-28)

A korabeli magyar térképművekben számos példát láthatunk erre. Itt Érsekújvár és Nyitra környéki kivágatokon mutatjuk be ezeket.⁴¹ Az úgynevezett diagrammódszerű térképeken belül megkülönböztethetünk kör (A)⁴²- és négyzetdiagrammal (B)⁴³ készült térképeket.⁴⁴ Ezek lényegében ugyanazt ábrázolják, a kör, illetve a négyzet nagysága az adott csoport létszámát (abszolút adat), míg a diagramon belül a különböző színekkel jelölt részek aránya a különböző csoportok egymáshoz viszonyított arányát (fajlagos adat) fejezik ki. A pontmódszernél – az egyszerűbb összeszámlálhatóságot szem előtt tartva – jellemzően fix nagyságúak az adott jelek, és „váltópénz-módszerrel” számlálандók össze.⁴⁵ A lehetséges megoldások aszerint különülnek el, hogy az adott térkép egy település bel-és külterületi népességét egybevonatan (C),⁴⁶ vagy valós földrajzi helyén (D)⁴⁷ ábrázolja-e. A dolgozatunkban elemzett térképnek éppen a különválasztott külterületi népességábrázolás a legnagyobb, nem minden előzmény nélküli újítása.⁴⁸

⁴¹ A színezést tekintve a fenti kivágatokon jellemzően a piros szín jelöli a magyarokat, a zöld pedig a szlovákokat, kivéve a magyar-szlovák nyelvhatár térképét (B), ahol a helyzet fordított.

⁴² *A Magyar Állam Közigazgatási Térképe. Anyanyelvi adatokkal kiegészítette a M. Kir. Központi Stat. Hivatal.* Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1908.

⁴³ *A magyar-szlovák nyelvhatár vidékének és a szomszédos területeknek nemzetiségi térképe.* 1:200 000, Államtudományi Intézet, Budapest, 1942.

⁴⁴ Bartos-Elekes Zsombor: *A képpé formált adat: a népességszerkezeti térképek ábrázolási módszereiről.* 2002. i. m., 3. l. <http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/sc/sc12/09bezs.pdf> (2014-12-28)

⁴⁵ Bartos-Elekes Zsombor tanulmányában a Bátty-Kogutowicz térképet konkrét példaként említi mint a pontmódszer példáját, azonban módszertanát Telekihez köti. Ez utóbbi állítás vitatható, Teleki kezdeményezője volt a térképnek, de végül nem az ő tervezetét fogadták el. Bartos-Elekes Zsombor: *A képpé formált adat: a népességszerkezeti térképek ábrázolási módszereiről.* 2002. i. m., 3. l. <http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/sc/sc12/09bezs.pdf> (2014-12-28)

⁴⁶ *Magyarország 1:200 000-es méretarányú néprajzi térképe.* Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1918.

⁴⁷ Bátty Zsigmond – Kogutowicz Károly: *Magyarország 1:200 000-es méretarányú néprajzi térképe.* Magyar Földrajzi Társaság, Budapest, 1918.

⁴⁸ Érdekes megfigyelni, hogy a fenti ábrán bemutatott térképek sorrendjük szerint egyre összetettebb, kifinomultabb képet adnak a népesség területi eloszlásáról, illetve nyelvi/nemzetiségi viszonyairól, ugyanakkor ezzel párhuzamosan egyre kevésbé alkalmasak átfogó kép átadására.

Módszertani háttér – előzmények, párhuzamok

Kogutowicz a Magyar Földrajzi Társaság hallgatósága számára 1918. december 21-en tartott előadásában a térkép módszertanát illetően Alfred Hettner⁴⁹ abszolút adatokkal dolgozó népességstatistikai alaptérképére, illetve az ezzel kapcsolatban az 1899-es VII. Geográfuskongresszuson⁵⁰ elhangzott módszertani előadására⁵¹ hivatkozott.⁵²

Hettner 1899-es előadásában, illetve az e tárgyban megjelent cikkeiben⁵³ a népesség abszolút adatokkal való ábrázolási lehetőségeit vizsgálta. A Carl Uhlig által készített, Heidelberget és környékét ábrázoló térképvázlaton mutatta be a módszert. A népesség abszolút számát Hettner kis négyszögekkel jelölte oly módon, hogy a négyszög nagysága arányos volt a reprezentált népesség számával. A négyszöget jobbnak tartotta a köröknél, illetve ellipsziseknél, mert szerinte az adott népességszám-kategóriához tartozó négyszög alakjával a lakott területek topográfiai viszonyait jobban ki lehet fejezni.⁵⁴ A térképen minden egyes ott élő ember szerepel, emellett meglehetősen részletes a térkép jelmagyarázata. A legkisebb jel kb. 10 főt jelöl, a nagyobbak 25, 50, 100, 150, 200, 300, 500, 750, 1000, 1500, 2000, 3000, 4000, 5000, illetve 10 000 főt jelölnek. A jelek nagysága 10 000 feletti népességnél már nem növekszik tovább, hanem színezéssel, illetve sraffozással vesz fel kétszeres, illetve négyszeres értéket. A „szorzó” alkalmazásával elkerülhető, hogy a négyszög nagyobb területet foglaljon el, mint ami a lakott terület valós földrajzi kiterjedésének megfelel.

⁴⁹ Érdekesség, hogy eközben Hettner 1917-es művében meglehetősen árnyaltan fogalmaz a szövetséges Osztrák-Magyar Monarchia, és benne Magyarország etnikai viszonyairól, belső egységéről:

„(...) Der Bestand Österreich-Ungarns kann demnach als gesichert gelten. Nur es selbst wird darüber zu entscheiden haben, ob es sich nicht umdes äußeren und des inneren Friedens willen einzelner kleiner Landesteile entäußern will. Selbstverständlich würde jeder Verzicht, jetzt nach einer siegreichen Verteidigung noch mehr als vorher, ein schweres Opfer bedeuten, aber das Opfer würde sich vielleicht dadurch lohnen, dass eine Angriffsfläche wegfiel und unwillige Volkselemente ausschieden. Österreich-Ungarn würde vielleicht an Geschlossenheit und innerer Einheit mehr gewinnen, als es an Ausdehnung verlörte.”

Hettner, Alfred: *Der Friede und die Deutsche Zukunft*. 1917. i. m., 102.

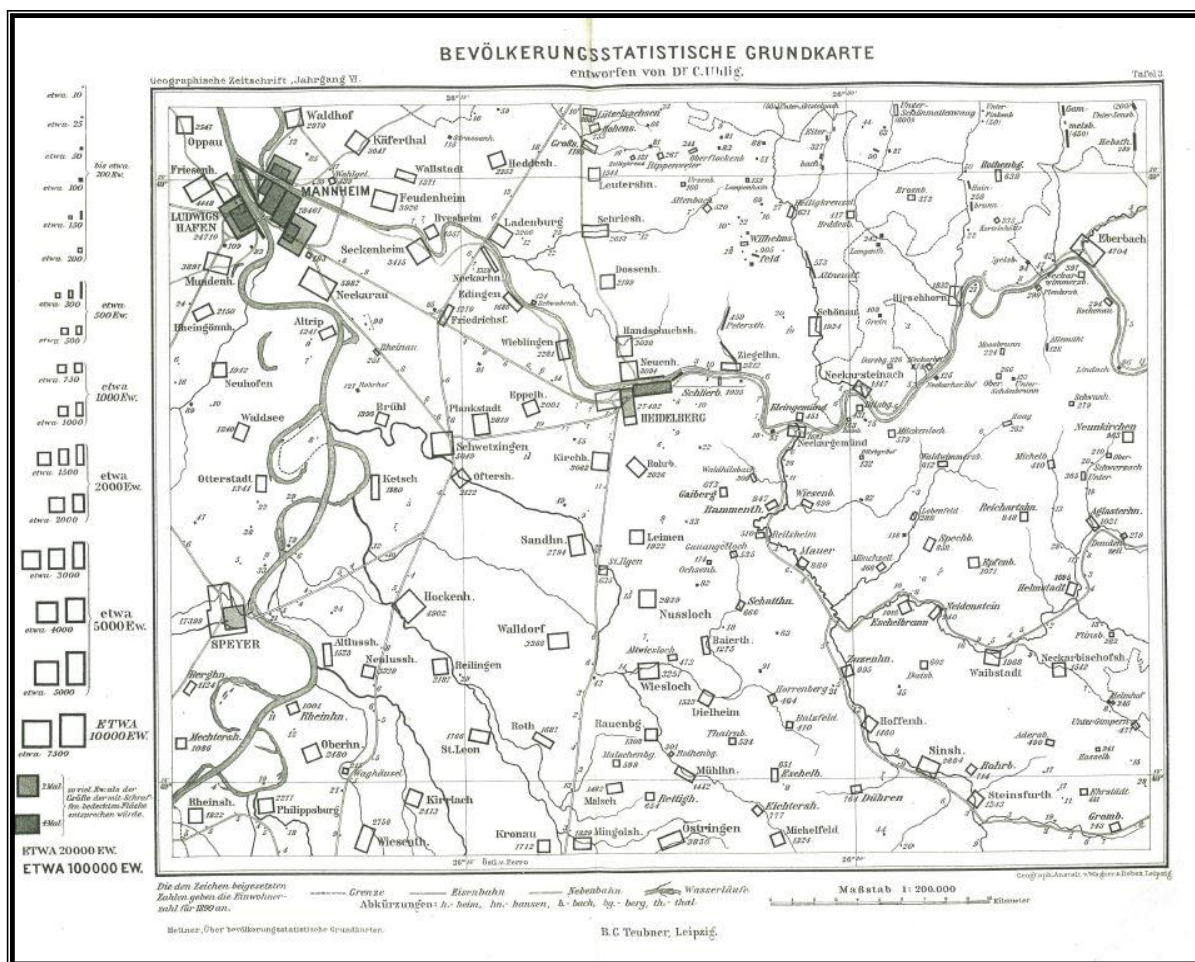
⁵⁰ Berecz Antal: *A Berlinben tartott VII-dik Nemzetközi Földrajzi Kongresszus*. 1899. i. m., 274–282.

⁵¹ Hettner, Alfred: *Über bevölkerungsstatistische Grundkarten*. 1901. i. m. 502–510.

⁵² Kogutowicz Károly: *Magyarország 1:200.000 méretű néprajzi térképe*. 1918. i. m., 323.

⁵³ Hettner, Alfred: *Über bevölkerungsstatistische Grundkarten*. 1900, i. m. 185–192. Hettner, Alfred: *Über die Untersuchung und Darstellung der Bevölkerungsdichte*. 1901. i. m., 498–514.

⁵⁴ Hettner, Alfred: *Über bevölkerungsstatistische Grundkarten*. 1900, i. m. 187.

14. ábra: Uhlig, Carl.: Bevölkerungssatistische Grundkarte B. C. Teubner, Leipzig, 1900

Lelőhely: Leibniz Istitút für Länderkunde könyvtára, Lipcse

A térkép legérdekesebb vonása, hogy a külterületi népességet, ahol az adatok rendelkezésre állnak, különválasztottan, a valós földrajzi helyen tünteti fel, a lehető legkisebb értékig lemenve. Így fordulhat elő, hogy például a Speyer melletti Altlußheimhez tartozó, összesen 22 fő által lakott négy különálló vasúti őrház adatait is ábrázolták.⁵⁵ Ez az eljárás legnagyobb újdonsága, hiszen így feltárul előttünk a település-struktúra és a népességszám viszonya. Az egyes lakott helyek pontos népessége minden egyes település neve mellett számmal is fel van tüntetve. A térkép a Ferro-i kezdő-meridiánt alkalmazta. Ugyanakkor ez a térkép, szemben a későbbi, Kogutowicz által bemutatott térképpel, nem utalt semmilyen etnikai dimenzióra. Hettner említést tesz⁵⁶ arról, hogy a német emberföldrajz megalapítója,

⁵⁵ Uhlig, C.: *Erläuterungen zur bevölkerungsstatistische Grundkarten*. 1900. i.m., 193.

⁵⁶ Hettner, Alfred: *Über bevölkerungsstatistische Grundkarten*. 1900, i. m. 186, Pfeifer, G.: *Alfred Hettner*. 6. 8. 1859. *Gedenkschrift zum 100. Geburtstag*. 1960. i. m., 64.

Friedrich Ratzel is vizsgálta már a népesség abszolút adatokkal történő térképi ábrázolási lehetőségeit, azonban általa készített ilyen jellegű térképet nem találtam.⁵⁷

Hettner későbbi visszaemlékezésében⁵⁸ térképészeti vállalkozását nem tartja jelentősnek a pályaképében. Véleménye szerint, bár kialakult a módszertani előadása, illetve a tárgyban akkoriban közölt néhány cikke körül némi szakmai diskurzus,⁵⁹ érdemi hatást nem váltott ki. Ez változott meg Sten de Geer svéd geográfus⁶⁰ 1919. évi Svédország-atlaszával,⁶¹ amelyben Hettner visszaemlékezése szerint az ő módszere került alkalmazásra.

Hogy jobban képet kaphassunk a pontmódszeres térképi ábrázolás fejlődéséről, ezt a térképet⁶² is megvizsgáljuk. Sten de Geer (ahogy Kogutowicz is) négyszögek helyett körökkel, illetve pontokkal fejezi ki a népesség abszolút számát. Hettner egyébként ezzel a módosítással kapcsolatban kétségeinek ad hangot.⁶³ Sten de Geer térképe Hettneréhez hasonlóan etnikai dimenziót nem tükrözött, a módszertani újítás csupán a népesség abszolút száma és a népsűrűség együttes ábrázolásának nehézségeire igyekezett választ adni.⁶⁴ A módszer nagyon precíz, objektivitásra törekvő, de csak nagy méretarány mellett használható eredményesen.

Sten de Geer már korábban is készített pontmódszeres térképet, amely az Ymer svéd földrajzi szakfolyóiratban, Gotland népességi viszonyait bemutató 1908. évi cikkének mellékleteként jelent meg.⁶⁵ Más skandináv szerzőknél is látunk példát ilyen térképekre ebből az időszakból. Az ekkoriban készült pontmódszeres térképek kiváló áttekintését, illetve rendszerezését adja Prosch 1922-es cikkében.⁶⁶

⁵⁷ Ratzel Friedrich: *Antropogeographie II*. 1891. i. m., 186.

⁵⁸ Pfeifer, G.: *Alfred Hettner*. 6. 8. 1859. *Gedenkschrift zum 100. Geburtstag*. 1960. i. m., 64.

⁵⁹ Lásd: Hettner, Alfred: *Diskussion. Über bevölkerungsstatistische Grundkarten*. 1901. i. m., 176–180. Hettner, Alfred: *Erwiderung*. 1900. i. m., 522.

⁶⁰ Pályaképét lásd: Leighly, John: *Obituary: Sten de Geer*. 1933. i. m., 685–686.

⁶¹ Geer, Sten de: *Befolkningens Fördelning i Svergie*. 1919. i. m., I–XII.

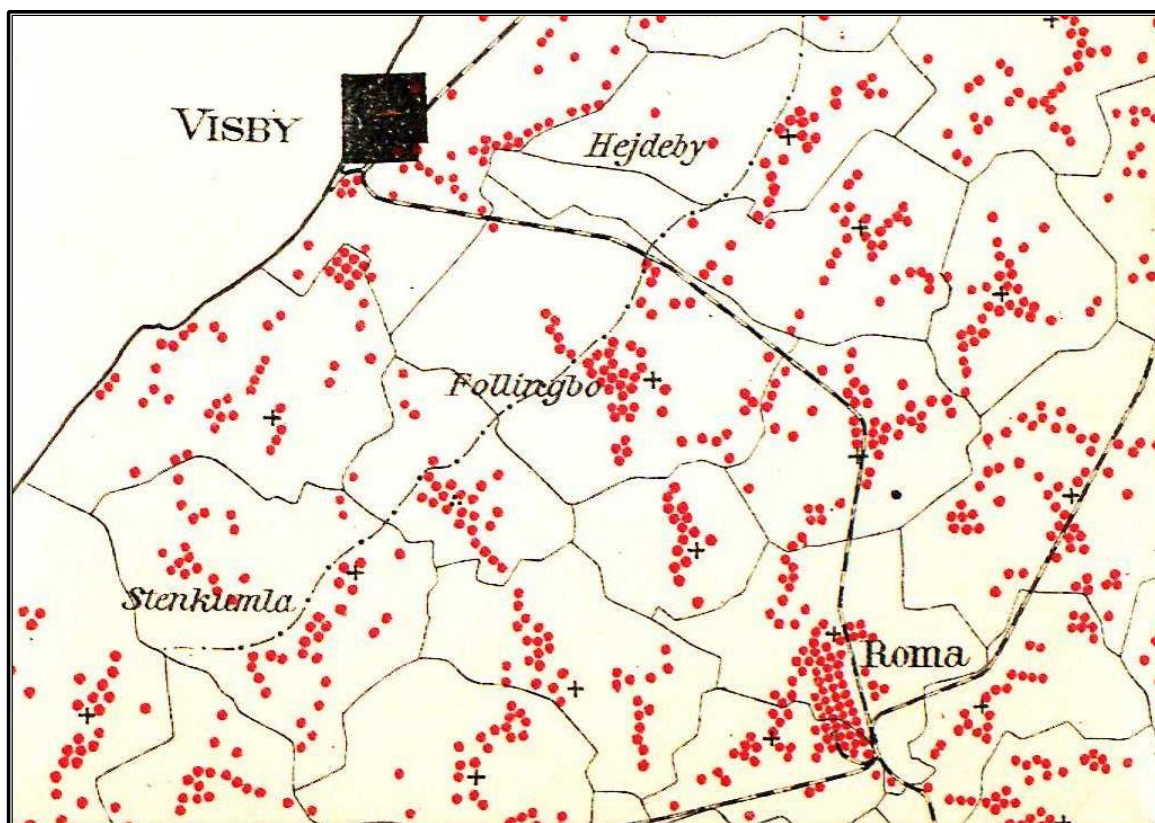
⁶² Angol nyelvű recenzióját lásd: Anrick, Carl Julius: *Karta över befolkningens fördelning Svergie den 1 januari 1917 by Sten de Geer (review)*. 1920. i. m., 373–377.

⁶³ Pfeifer, G.: *Alfred Hettner*. 6. 8. 1859. *Gedenkschrift zum 100. Geburtstag*. 1960. i. m., 64..

⁶⁴ A módszertanról bővebben lásd angolul: Geer, Sten de: *A Map of The Distribution of Population in Sweden: Method of Preparation and General Results*. 1922. i. m., 72–83. németül: Geer, Sten de: *Anhang Anleitung zur Herstellung einer Volksdichtekarte nach Punktmethode*. 1921. i. m., 12.

⁶⁵ Geer, Sten de: *Befolkningens fördelning på Gottland*. 1908. i. m., 240–252.

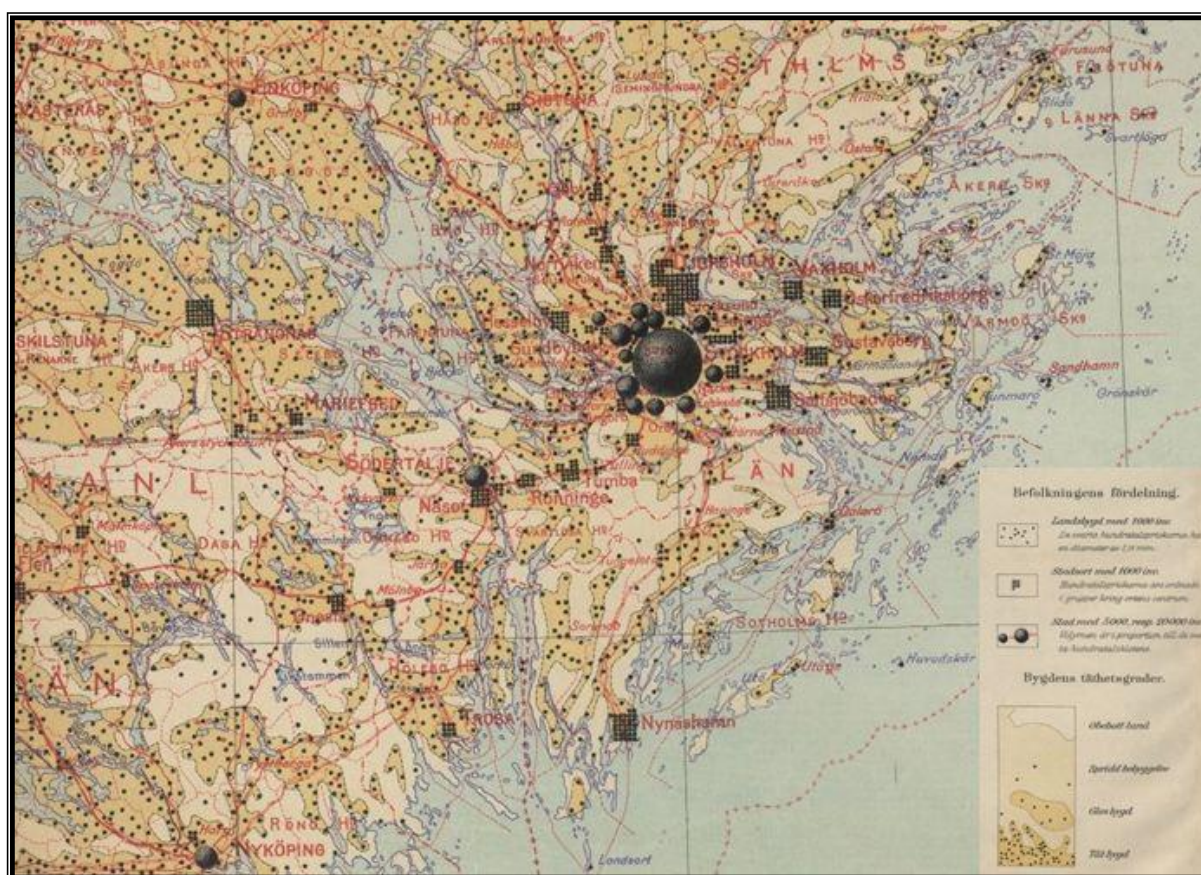
⁶⁶ Prosch c. V.: *Schwedische Arbeitserfolge in der Darstellung der Bevölkerungsverteilung*. 1922. i. m., 105–112.

15. ábra: Sten de Geer 1908-as térképe

Lelőhely: Biblioteca Albertina, Universitt Leipzig, Lipcse

Sten de Geer 1919. vi műve mintegy 295 oldalon keresztül mutatja be Svédország népességi viszonyait. Ehhez tartozik az a külön kötetben megjelent, nagyméretű atlasz, amely 12 lapon dolgozza fel Svédország népességének területi elhelyezkedését. Az atlasz 1:500.000-es méretarányban készült. A népességet 1000 f alatt fekete színű, kisméretű pontokkal jelltk, amelyek a települések belterületi részein négyzetes alakzatba rendezetten, mg a külterületi részeken a valós földrajzi helyzetnek megfelelően vannak elhelyezve. Az egyes pontok 10 ft jelölnek. Az 1000 főnél népesebb települések eseten térhatású körökkel (gömbökkel) brzoltk a népességet, melyeknek nagysága arányos az ábrázolt népességgel. A pontos értéket a településnév után zárójelben feltüntetett szmadatbl tudhatjuk meg. A módszertan lényege gy tulajdonkeppen csak 1000 fs népesség alatt érvényesül. A pontmódszeres ábrázolással egyidejűleg a népesség térbeli eloszlása színezéssel is kifejezésre került, azonban ez nem egzakt számadatok es kategória-határok alapján történt. A teljesen fehér terület lakatlan (*Obebott Land*), mg a halványsárga területen szórvány-szerű népesség van jelen (*Spridd Bebyggelse*), az erősebb sárga pedig ritkán (*Gles Bygd*), illetve sűrűn lakott (*Tt Bygd*) területeket jelöli.

16. ábra Sten de Geer: Karta över befolkningens fördelning Svergie den 1 januari 1917
(részlet)

Lelőhely: Biblioteca Albertina, Universitt Leipzig

Sten de Geer alkotása valóban nagy visszhangot váltott ki, számos későbbi skandinv⁶⁷ és szak-amerikai térképmű készült az elkvetkezend évtizedekben ezen módszer szerint, illetve elsősorban az angolszász szakirodalomban meglehetős publicitást kapott.

A fentiek alapján meglehetősen izgalmas elemzési lehetőségeket nyújt a Hettner-, Bátky-Kogutowicz és a Sten de Geer féle térkép alkotta „módszertani háromszög”. Tulajdonképpen arról van itt szó, hogy Hettner 1899-ben ismertetett módszere csaknem egy időben, 1918-19-ben nagy lökést kapva kt irányba fejlődött tovább. Az egyik Sten de Geer nevéhez kveth, aki csak kisebb módosításokat hajtott végre a módszertanban, nem lépett ki a népesség-eloszlási dimenzióból, viszont ebben a formában először alkalmazta az eljárást ilyen hatalmas trületen, és a nagyközönségnek sznt művét angol nyelvű módszertani elemző

⁶⁷ Példaként lásd: Mead W. R.: *Atlas over Danmark. II. Befolkningen By Niels Nielsen (Review.)* 1962. i. m., 358.

cikkeinek segítségével sikerrel ágyazta be a szakmai diskurzusba. Ezzel szemben a Bátky-Kogutowicz térkép módszertanilag összetettebb, a pontok (körök) színezésével etnikai (anyanyelvi) dimenzióval bír, ugyanakkor célja szerint nem tisztán tudományos, hanem politikai megrendelésre készült térkép volt, így módszertanának megítélését is erősen befolyásolta a történelmi kontextus, amely nagymértékben megnehezítette, illetve speciális csatornákra terelte a tudományos információáramlást. Továbbá fontos körülmény, hogy a Bátky-Kogutowicz-térkép – noha később nyomtatásban nagyobb példányszámban is megjelent, 1:300 000-es méretarányban – eredetileg alig kéttucat sorozatban készült el a béketárgyalásokra szánt háttéranyagként, s így eleve alkalmatlan volt tisztán tudományos, módszertani diskurzusra ebben az időszakban, viszont – mint az a dolgozat későbbi részeiből kiderül – komoly referencia-anyaggá vált az elkövetkezendő 25 év etnikai térképezése számára Közép-Európában.

„Elsőbbségvita” – Cs. Sebestyén Károly szerepe

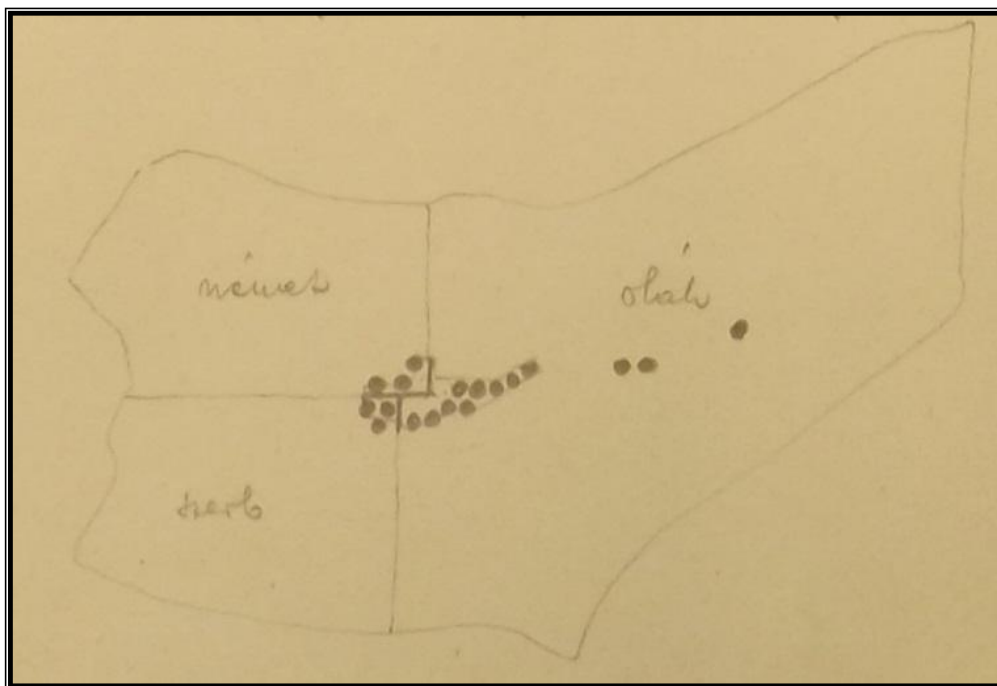
A térkép módszertanának eredetét illetően azonban több kérdőjel is felmerül. Filep Antal⁶⁸ egyik '70-es évekbeli előadásához érkezett hozzászólásból kiinduló, kutatásokkal alátámasztott cikkében⁶⁹ kifejti azt az elméletet, miszerint a térkép módszertanát (különösen a külterületi adatok valós földrajzi helyen történő megjelenítésére vonatkozó elképzelést) Cs. Sebestyén Károly néprajztudóstól vehette Bátky Zsigmond, hozzájárulás nélkül, konkrétan visszatartva Cs. Sebestyén Krassó-Szörény vármegyéről, a jelzett módszertannal készült, 1:200 000-es, kéziratos térképvázlatát. Ez azonban – noha állításával kapcsolatban a kételkedésre semmi nem ad okot – teljes biztonsággal mégsem igazolható, mivel a kérdéses térkép Cs. Sebestyén Károly visszaemlékezésében⁷⁰ előadottak értelmében a második világháborús ostrom okozta lakástűzben megsemmisült. Ugyanakkor a szerző kézirat-hagyatékában található egy füzet, amely az 1910-es népszámlás adatain alapuló, azonban a hivatkozással ellentétben 1:150 000-es méretarányú Krassó-Szörény vármegye néprajzi térkép háttéradatait, illetve a vonatkozó számításokat tartalmazza. A füzet utolsó oldalán található szerkesztési alapelvek és a kisméretű grafikus ábrázolás módszerei valóban nagyon

⁶⁸ Itt szeretném megköszönni Filep Antalnak, hogy 2014. június folyamán a Néprajzi Múzeumban egy személyes beszélgetésünk során felidézte a Bátky-Kogutowicz térkép első példányai felkutatásának történetét, illetve a Cs. Sebestyén Károly szerepét firtató hozzászólást.

⁶⁹ Filep Antal: Kilencven éve jelent meg a történelmi Magyarország részletes, 1:300.000-es méretarányú nemzetiségi térképe. (első rész) 2010. i. m., 18.

⁷⁰ Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívuma EA 6372. Lásd a függelékben.

használnak a Kogutowicz-féle térkép módszertanához, de a kézirat pontos keletkezési idejét nem lehet minden kétséget kizáróan megállapítani.

17. ábra: Cs. Sebestyén Károly saját kézzel rajzolt térképvázlata

Lelőhely: Néprajzi Múzeum Ethnographiai Archívuma

Az ábrára rápillantva megállapíthatjuk, hogy a kivitelezés valóban sok hasonlóságot, ugyanakkor számos különbséget is mutat a Bátky-Kogutowicz térképhez képest. A hozzá fűzött magyarázat (lásd a mellékletben) még tovább árnyalja a kérdést. A legfőbb hasonlóság a két térkép között a népesség-eloszlás visszatükrözésére tett kísérlet. Ezt fekete pontokkal oldotta meg a térkép készítője, amely megoldás ebben a formában leginkább Sten de Geer munkáihoz hasonlatos, szintén nem követte Hettnernek a négyszögekkel való ábrázolási megoldását. Ugyanakkor Cs. Sebestyén a jelzett kivágaton nagy hangsúlyt fektet a település lakott része alakjának megközelítőleg pontos rekonstruálására, így a pontokat az egyes mikroformákon belül sem rendezi geometriai alakzatba. Egy pont 100 főnyi népességet reprezentál, nincs is más kategória a térképen. Ez a módszer komoly hiányossága lehet az esetleg ezen útmutató alapján készült térképnek, hiszen a külterületi népesség ábrázolására csak erős megkötésekkel alkalmazható. A legfőbb különbség, hogy – szemben a Bátky-Kogutowicz-féle térképpel – a vázlat szerint minden, az abszolút népességet jelző pont egy színű: fekete. A szerző az etnikai hovatartozást nem a pontokkal, hanem a település közigazgatási területének felületi színezésével kívánta szemléltetni, amelyet a népsűrűség

függvényében világosabbra, vagy sötétebbre vett. Külön érdekesség – bár ez az egy települést ábrázoló vázlatról nem derül ki –, hogy az egyes nemzetiségek színfoltjait az egyes településeken belül úgy kívánta elhelyezni, hogy lehetőleg határosak legyenek a szomszédos települések azonos nemzetiségeinek színfoltjaival.⁷¹ Ez az eljárás egészen érdekes annak fényében, ahogy a szerző későbbi visszaemlékezésében⁷² a pontmódszeres eljárásnak az egyes etnikumok térfoglalási gyakorlatának ábrázolására való használhatóságát ismerteti. Ez a gondolatsor ugyanis csak akkor lenne igaz, ha az egyes pontok színe jelentené az etnikai hovatartozást. Ezzel szemben viszont a térkép furcsa módszertani „hibrid”, keveréke a felületszínezéses eljárás egy fejlettebb verziójának, ahol a színezés erőssége a népsűrűséget mutatja, és az abszolút adatokkal dolgozó pontmódszernek. Ugyanakkor elképzelhető, hogy ez a vázlat csak kísérlet volt a térképi ábrázolás kidolgozására, és a jelzett térkép végül nem teljesen ezzel a módszerrel készült. Nincs azonban az eddigi adatok nyomán bizonyíték arra, hogy Cs. Sebestyén Károly ekkor vagy később a pontok színezésével fejezett volna ki etnikai dimenziót.

A fentiek nyomán kérdés, hogy a Bátky–Kogutowicz-térkép módszertana Hettner-től vagy Cs. Sebestyéntől származik-e. Valójában az ellentét nem ennyire kiélezett. Cs. Sebestyén azt állítja, hogy tudomása szerint sem Magyarországon, sem külföldön nem készítettek hasonló térképet. Ő valószínűleg találkozhatott Hettner módszerével, hiszen az 1900-as évek elején rendszeresen tartózkodott ösztöndíjjal Németországban, így 1907-ben Heidelbergben is, ahol ez idő tájt Hettner is tanított.⁷³ Ugyanakkor a Magyar Földrajzi Társaság levéltári anyagaiban talált, a szerzői jogokat a Társaság választmányi ülésén megállapító dokumentum határozottan kijelenti, hogy a térképet Kogutowicz Károly módszere alapján szerkesztették.⁷⁴

A rendelkezésre álló adatok nyomán arra a következtetésre jutottunk, hogy a pontmódszeres ábrázolási módszer közvetetten vagy közvetlenül, de egyértelműen Alfred Hettnerre vezethető vissza. Azt a kérdést, hogy a pontmódszer etnikai dimenzióval való kiegészítése, pontosabban az etnikai összetétel ily módon történő ábrázolása Kogutowicz (illetve Bátky) saját ötlete, vagy Cs. Sebestyén Károly munkája nyomán került-e alkalmazásra, a rendelkezésre álló bizonyítékok alapján nem lehet egyértelműen eldönteni, bár valószínűnek tűnik, hogy Cs. Sebestyén Károlynak jelentős szerepe volt ennek a „térképi evolúciónak” az alakulásában.

⁷¹ Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívuma EA 6410 1.

⁷² Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívuma EA 6372.

⁷³ Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívuma EA 6371.

⁷⁴ Magyar Földrajzi Társaság levéltári anyagai 1919/10. Lásd a függelékben.

Az bizonyos, hogy Cs. Sebestyént élénken foglalkoztatta ez a térképészeti vállalkozás, hiszen majd 30 évvel később is rendkívül zaklatottan írt erről a történetről, továbbá a kézirat-hagyatékban fellelhető két kisebb térkép-töredék, melyek közül az egyik az 1:300 000-es nyomtatott verzió 11. szelvénye,⁷⁵ a másik pedig a rendkívül ritka 200 000-es térkép egy színezetlen sorozatának 50. szelvényének északi része.⁷⁶ Ez utóbbi térképnek a másik oldalára Cs. Sebestyén utazásainak vélhetőleg saját szerkesztésű térképe került kinyomtatásra. Mindkét részlet Krassó-Szörény vármegye környékét ábrázolja. Cs. Sebestyén egyébként könnyedén hozzáférhetett a ritkább 200 000-es sorozathoz is a Néprajzi Múzeumban, ahol ő volt a Rajzgyűjtemény első kezelője az '50-es évek folyamán.⁷⁷ A 200 000-es térképből a mai napig létezik a Néprajzi Múzeumban egyetlen színezetlen sorozat, amelyből többek között éppen a Cs. Sebestyén-iratok között megtalált szelvény hiányzik. Ez a sorozat vélhetőleg Bátky révén – aki egyben a múzeum munkatársa is volt⁷⁸ – kerülhetett a múzeumba.

⁷⁵ Néprajzi Múzeum Könyvtára 3287/1977.

⁷⁶ Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívuma EA 6371.

⁷⁷ Tasnádi Zsuzsanna: *Rajz- és festménygyűjtemény, nyomatgyűjtemény*. 2000. i. m., 668.

⁷⁸ Szemkeő Endre: *Térképgyűjtemény*. 2000. i. m., 716. (Egyébként az itt hivatkozott adat hibás, a térkép nem 1910-ben, hanem 1918-ban készült, de 1910-es adatokkal.)

II. A TÉRKÉPEK

A térképek névadása

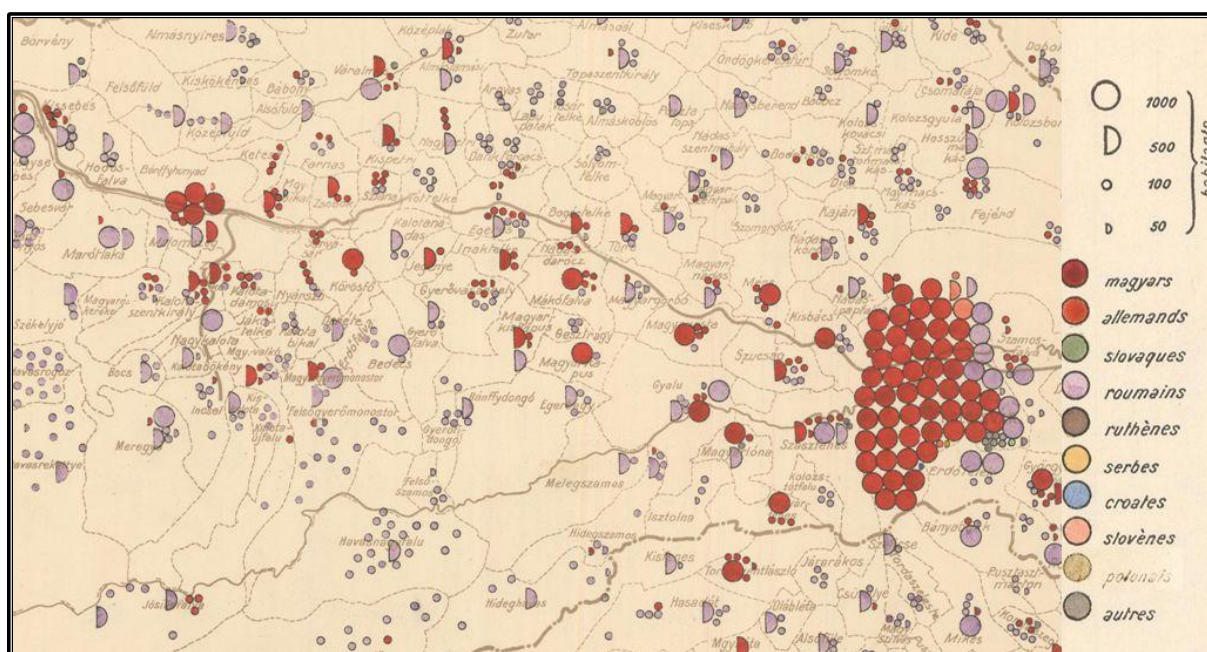
Az alább bemutatott 1:200 000-es méretarányú térképsorozatok névadása nehézkes feladat, hiszen a fél-kéziratok térképek egyetlen ismert szelvényén sem szerepelt a térképek neve. A szerkesztésben résztvevők, illetve a tudományos szféra a térképek említésekor jellemzően köznyelvi, nem rögzült nevekkkel (például Magyarország nagy néprajzi térképe, 1:200 000-es térkép, stb.) illette ezeket a térképeket. Ez rendkívül megnehezítette az egyes példányok beazonosítását. Az egyetlen címadattal az Amerikai Földrajzi Társaság könyvtárában szereplő három, KSH-ban készült térképsorozattal találkozunk. Itt a térképekhez utólag egy fedőlapot csatoltak, amelyre angolul nyomtatták rá a térkép címét.

A névadás kuszaságát egyszerűsítendő magam a Bátky–Kogutowicz-sorozatot következetesen „Magyarország 1:200 000-es méretarányú néprajzi térképe” címmel fogom illetni az egyetlen, kizárólag ennek a vállalkozásnak szentelt szakcikk⁷⁹ alapján. Azért így járok el, mert ez a cikk volt az első nagyobb nyilvánosság számára elérhető forrás a térképekre nézve, valamint a hozzá csatolt kivágot az egyetlen támpont, amely alapján teljes bizonyossággal lehetett beazonosítani a Bátky-Kogutowicz-sorozatot. Ennek analógiájára nevezem el a KSH-ban megjelent térképsorozatokat is, mivel ezekről is a jelzett cikkben volt először szó. A Bátky–Kogutowicz- és a KSH-ban készült néprajzi térképsorozatot elnevezésükben a szerkesztőjük alapján lehet megkülönböztetni.

⁷⁹ Kogutowicz Károly: *Magyarország 1:200.000 méretű néprajzi térképe*. 1918. i. m., 320–326.

„Etnikai” dimenzió

A Bátky-Kogutowicz-féle és a KSH-ban készült néprajzi térkép legfontosabb jelentésrétege az „etnikai” dimenzió volt. Pontosabban az anyanyelvi. Az 1910-es népszámlálás⁸⁰ ugyanis nem kérdezett rá az nemzetiségre,⁸¹ ez Magyarországon csak az 1941-es népszámlálás kérdéssoraiban szerepelt először.⁸² Ebből kifolyólag a „etnikai térkép” elnevezés, ahogy arra Filep Antal is rámutat,⁸³ tulajdonképpen hibás. Ugyanakkor hibátlan levezetése ellenére nem érthetünk egyet Filep Antal „etnikus térkép” - javaslatával sem. Logikailag leghelyesebb, ha anyanyelvi térképsorozatokról szólnunk.

18. ábra: Bátky-Kogutowicz K. (szerk.): Magyarország 1:200 000-es méretarányú néprajzi térképe (részlet)

Lelőhely: Hadtörténelmi Levéltár Térképtára

⁸⁰ Szerencsés körülmény, hogy ez az egész térképsorozat még egyetlen népszámlálás adatsoraira támaszkodik, így adatforrását tekintve egységes, szemben a későbbi ilyen jellegű térképekkel, ahol az immár több országhoz tartozó területek országonként is eltérő definíciójú adatokra támaszkodnak.

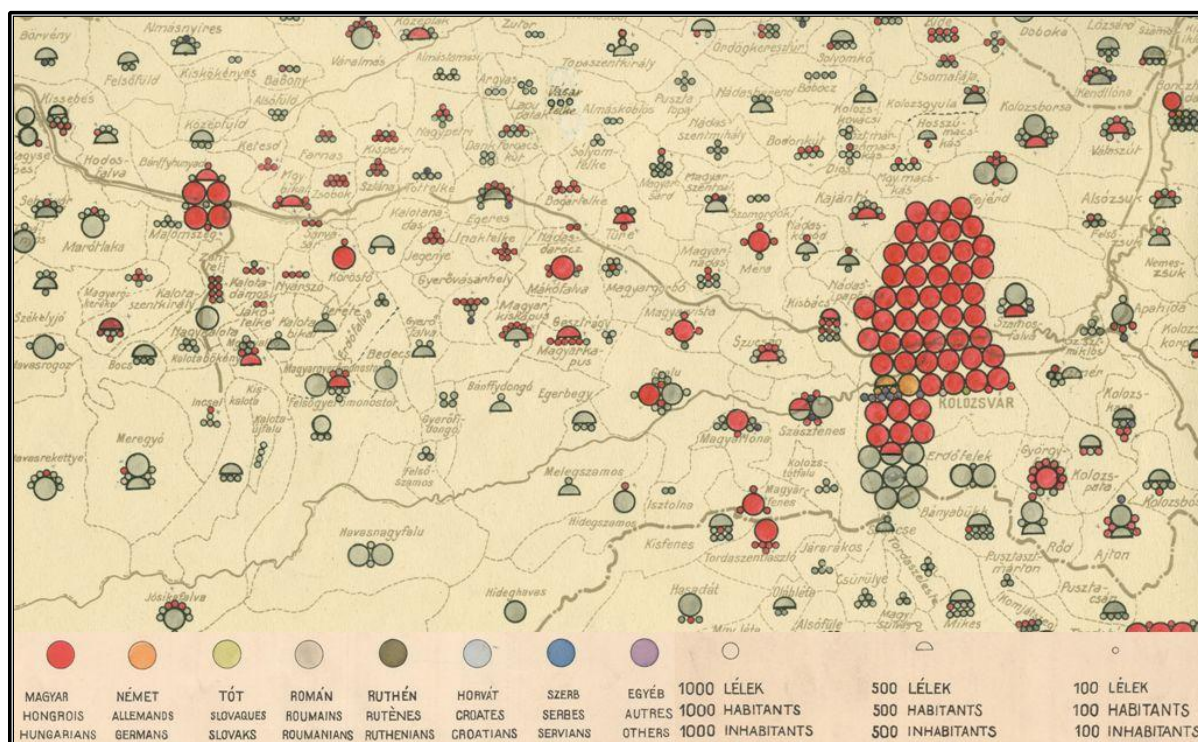
⁸¹ Megfontolásra érdemes, hogy az anyanyelvi adatsorok jóval „egzaktabbak” a nemzetiségnél, utóbbi kategória politikailag sokkal érzékenyebb, illetve sok esetben társadalmi konstrukció eredménye (például a „jugoszláv” etnikum), ugyanakkor helyenként ezen adatsor segítségével értelmezhetőek a törésvonalak (például a nyelvükben egyáltalán nem különböző szerb és montenegrói etnikum a 2000-es évek elején, bár még ezen, politikai következményekkel járó különbségtétel esetén is felmerül, hogy milyen arányban van politikai konstrukcióval dolgunk). Mindazonáltal a fentiek alapján a nemzetiségi adatsorok önmagában való vizsgálata sok esetben torz, egyes esetekben politikai szempontból szélsőségesen manipulált képet eredményez.

⁸² KSH: Az 1941. évi népszámlálás. 3/a. Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret. 1983. i. m., 30.

⁸³ Filep Antal: A történeti Magyarország etnikus viszonyainak térképi bemutatása az 1910. évi népszámlálás alapján. 2013. i. m., 47.

Az anyanyelvet az egyes körök kézi színezése útján fejezték ki. Ekkorra már fizikailag is különvált a két sorozat. A Bátky–Kogutowicz féle térkép színezése az Iparművészeti Főiskola helyiségeiben készült 15, majd 30 rajzoló segítségével,⁸⁴ míg a KSH neve alatt futó sorozatok színezése is a Központi Statisztikai Hivatal épületében történhetett.

A Bátky-Kogutowicz féle térkép jelmagyarázata kilenc különböző nyelvet (magyar, német, szlovák, román, ruthén, szerb, horvát, szlovén, lengyel), illetve egy egyéb kategóriát különböztetett meg. Ezzel szemben a KSH-sorozat csak hét nyelvet (magyar, német, tót, román, ruthén, horvát, szerb), illetve egy egyéb kategóriát különböztetett meg. A Bátky–Kogutowicz-sorozat minden egyes szelvényének szegélyére ragasztották utólag a kizárólag francia nyelvű jelmagyarázatot, míg a KSH-sorozatok esetében egy háromnyelvű (magyar, francia, angol), egy lapon egyesített jelmagyarázat szolgált a náluk megjelent teljes 200 000-es sorozat közös jelmagyarázatául.

19. ábra: KSH (szerk.): Magyarország 1:200 000-es néprajzi térképe (részlet)

Lelőhely: Hadtörténelmi Levéltár Térképtár

A fenti kivágatok Kolozsvár környékét, Kalotaszeget, valamint a Móc föld északi részét ábrázolják. Első ránézésre is szembevető, hogy a KSH-ban készült verzió jóval egyszerűbb kivitelezésű, mint a külterületi népességet külön feltüntető Bátky-Kogutowicz-

⁸⁴ Cholnoky Jenő: *A magyar béketárgyalások...* 1920. i. m., VII.

féle térkép. Ugyan méretbeli problémák miatt e dolgozatban csak kisebb, az eredeti szelvény mintegy harmadát kitevő kivágatok ábrázolására nyílik lehetőség, mindkét térképsorozat esetében tehetünk bizonyos megállapításokat. A legalapvetőbb probléma ezekkel a térképsorozatokkal a méretük. Ezért is szerkesztették meg szelvényekre bontva a sorozatot, ilyen méretarány mellett ekkora területről ugyanis csaknem lehetetlen lett volna olyan térképet készíteni, amely egy lapon ábrázolja a történeti Magyarország területét. Ha utánaszámolunk, rájövünk, hogy a térkép, ha elkészült volna, kb. 4,5 méter széles és több mint 3 méter magas, tehát majdnem 15 m²-nyi területű lett volna.⁸⁵ A 45 lap kezelése azonban rendkívül nehézkes, ami jelentősen ront a térkép használhatóságán. Ezt a szempontot különösen annak fényében érdemes hangsúlyozni, hogy a béke-előkészületek folyamán ezekkel a térképekkel a többi békedelegációt kívánták tájékoztatni a történeti Magyarország etnikai összetételéről, illetve meggyőzni az álláspontjukról. A küldöttségek tagjai egyébként csak elenyésző részben kerültek ki a geográfusok közül (többségük politikus, diplomata, illetve egyéb tudományterületek képviselője volt), így a térképek által közvetített politikai üzenet emiatt is nehezen érhetett célt.⁸⁶

Az egységes képalkotást a választott módszertan is nagymértékben megnehezítette. A népességet ábrázoló jelek ugyanis, ha a térképet egybeszerkesztve szeretnénk látni, a készítők legjobb szándéka ellenére is „elvesznének” a térben, színüket pedig elég nehéz megállapítani. Ezek a problémák kisebb mértékben megjelennek a Bátky–Kogutowicz-féle térkép későbbi verzióján is.

A térképet az időközben az országba látogató delegációk kiszolgálására teljesen nyomtatott formában, 1:300 000-es méretarányra lekicsinyítve, nagyobb példányszámban készítették el.⁸⁷

A 200 000-es néprajzi térképek legnagyobb előnye a páratlan részletgazdagságuk, illetve a feltüntetett adatok tökéletes visszakövethetősége a népszámlálási adatsorok alapján.⁸⁸ Ezek a térképek kiválóak a kisebb területekre kiterjedő, részletes elemzésekhez, illetve pontos

⁸⁵ Fodor Ferenc szerint ez a világ legnagyobb néprajzi térképe volt akkoriban. Lásd: Fodor Ferenc: *A magyar térképírás*. 1954-55. i. m., 380.

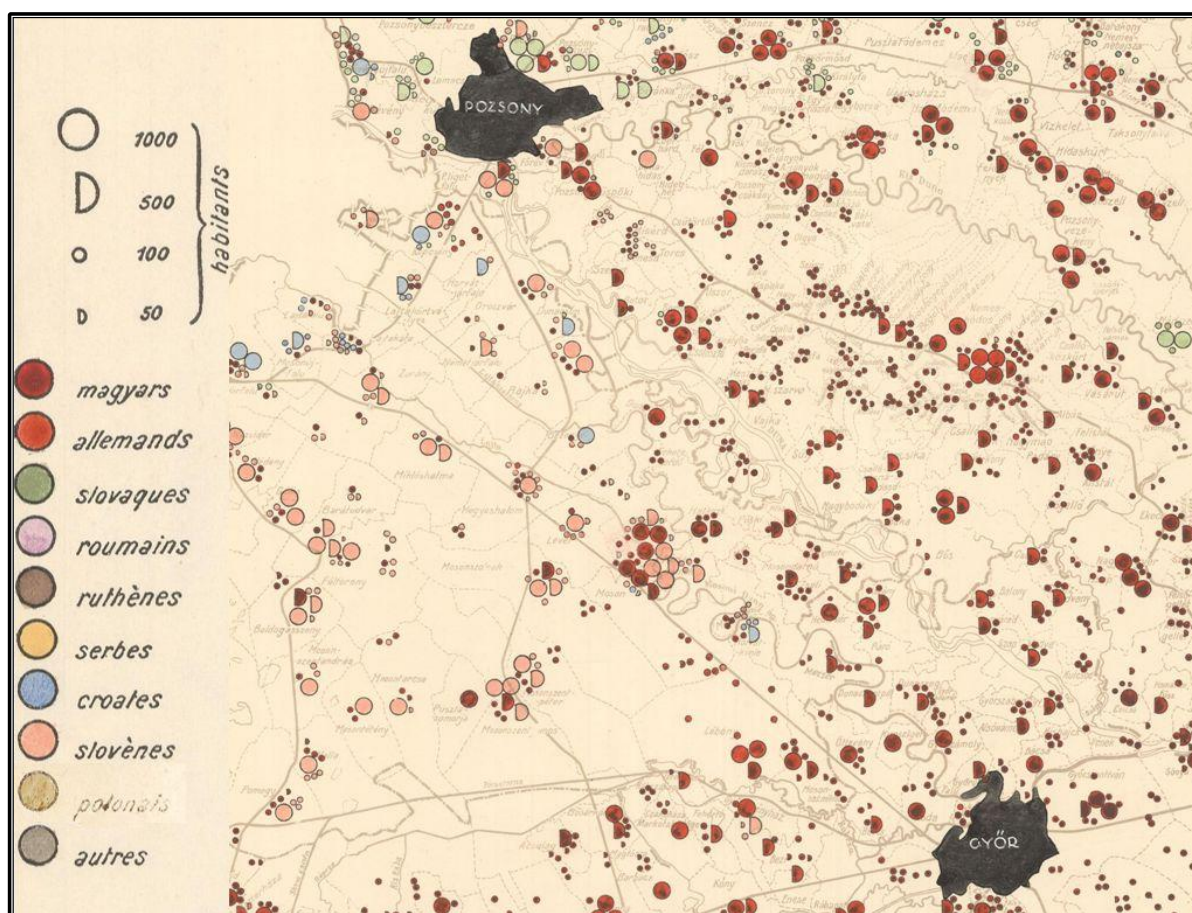
⁸⁶ A különböző békedelegációk földrajzi érvkészleteinek, majd ezeknek a két világháború közötti továbbélésének kiváló áttekintését adja Krasznai Zoltán 2012-es könyvében, francia elméleti háttérrel: Krasznai Zoltán: *Földrajztudomány*,... 2012. i. m. 262. A kérdéskört boncolgató legújabb cikk: Gyuris Ferenc: *Human Geography*, ... 2014. i. m. <http://ahea.pitt.edu/ojs/index.php/ahea> (2014-12-30)

⁸⁷ Filep Antal: *Kilencven éve jelent meg a történelmi Magyarország részletes, 1:300.000-es méretarányú nemzetiségi térképe. (első rész)* 2010. i. m., 17.

⁸⁸ Ahogy Klinghammer István egy beszélgetésünk során fogalmazott, ez a térkép tulajdonképpen egy grafikus népszámlálási adatbázis.

etnikai határ meghúzásához⁸⁹ (már ahol ilyen egyáltalán létezik). Emellett nagyon hasznosak a más, egyszerűbb módszertanú, és/vagy relatív adatokkal dolgozó etnikai térképek ellenőrzéséhez: mivel kölcsönösen kiegészítik egymást.

Ugyanakkor alapvető különbség a két térképsorozat között, hogy a Bátty-Kogutowicz-féle térkép sokkal átfogóbb képet ad, szemléletesebb; például az itt szereplő kivágaton sokkal szembetűnőbben kirajzolódik a magyar nyelvszigetet képező Kalotaszeg területe, mint a KSH gondozásában megjelent térképen. Ugyanakkor a nagyobb városok, például Kolozsvár esetében megfigyelhetjük, hogy azok népességét kevésbé valóságghű eloszlással ábrázolták, mint a kisebb településeket.

20. ábra: A külön lapon ábrázolt, nagyobb népsűrűségű városok az eredeti térképen.

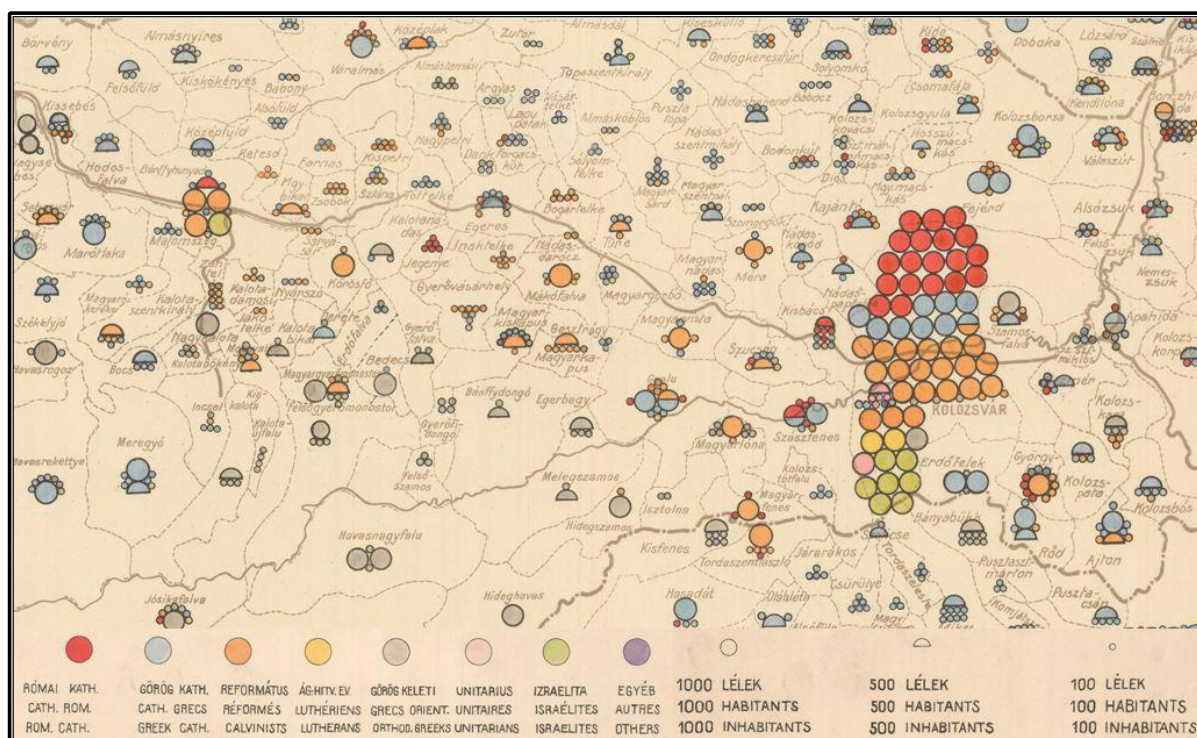
Lelőhely: Hadtörténelmi Levéltár Térképtára

⁸⁹ Tulajdonképpen a térkép elkészítésének legfőbb motivációja az volt, hogy a béketárgyalások során ezt a folyamatot – több más méretarányú és módszerű térképpel – elősegítse. Hogy végül ez a térkép (a magyar delegációval) ki sem juthatott a béketárgyalásokra, abban nagy szerepe lehet annak, hogy az elkövetkezendő hónapokban több tényező szerencsétlen együttállása miatt (például a Tanácsköztársaság kikiáltása) nagy mértékben romlottak a magyar fél tárgyalási pozíciói.

Ez vélhetőleg azt a praktikus célt szolgálja, hogy az illető települések népességének pontjai elférjenek a közigazgatási területen belül. Így sikerült a Bátky-Kogutowicz térképen külön ábrázolt 6 város adatait is az eredeti szelvényeken feltüntetniük. További érdekesség, hogy a KSH-ban készült néprajzi térképsorozat a Bátky-Kogutowicz-sorozathoz képest megcserélte a román és az egyéb kategória színét, így itt a románok szerepelnek szürkével.

További 200 000-es térképek 1918-ból

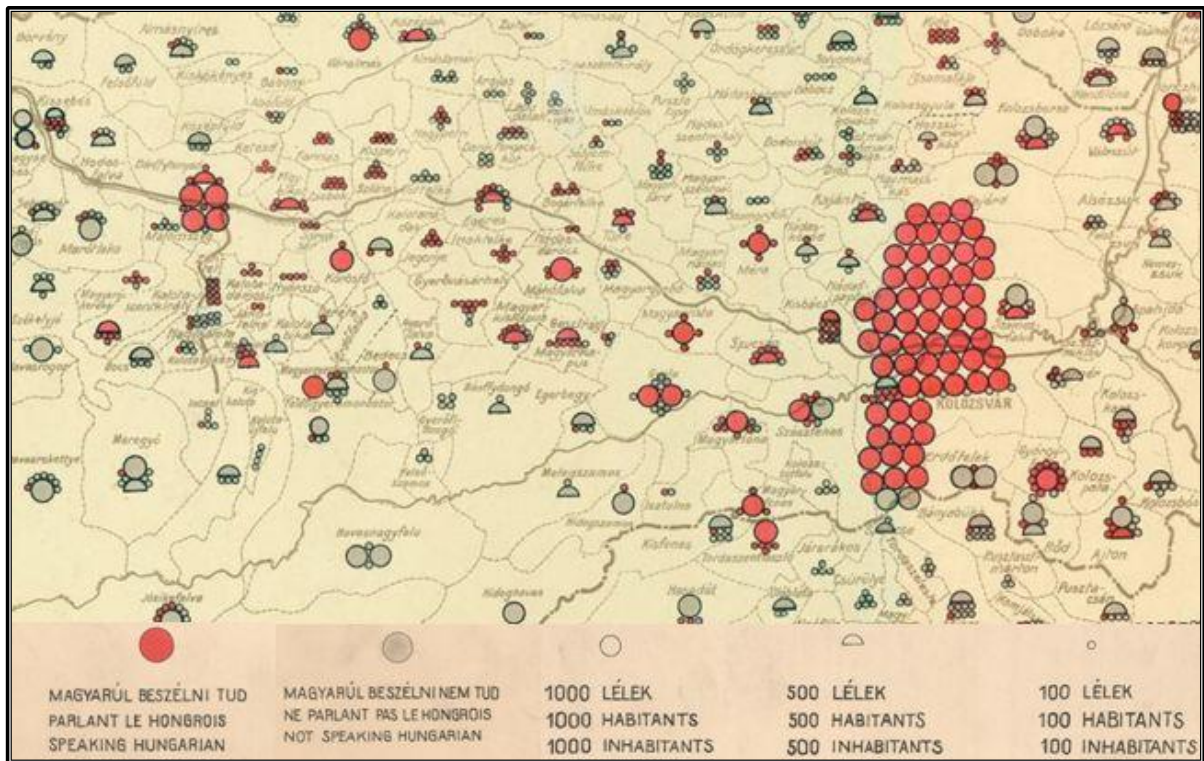
A M. Királyi Központi Statisztikai Hivatal azonban nem csak az anyanyelvek szerint, hanem a vallások, írni-olvasni tudók, magyarul tudók száma szerint is kidolgozta a térképsorozatot ugyanarra az alaptérképre.

21. ábra: KSH (szerk.) Magyarország 1:200 000-es vallási térképe (részlet)

Lelőhely: Hadtörténelmi Levéltár Térképtára

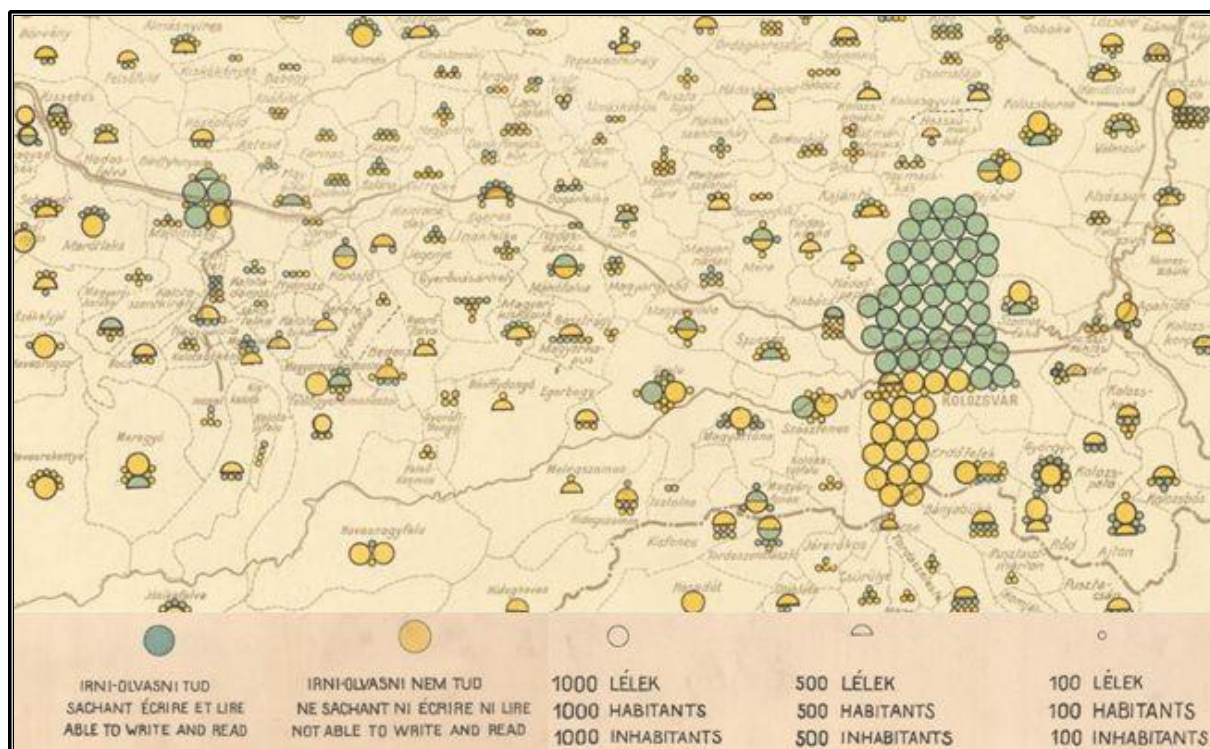
A térképnek az Amerikai Földrajzi Társaság könyvtárában elérhető példányát a *The communes of Hungary showing the distribution of the religions* címen katalogizálták. Ebben a térképsorozatban vallások szerint a római katolikus, görög katolikus, református, evangélikus, görög keleti, unitárius, izraelita, illetve az egyéb kategóriát különböztették meg. A legfeltűnőbb piros színnel a római katolikusokat jelölték.

22. ábra: KSH (szerk.): Magyarország 1:200 000-es térképe a magyarul tudók száma szerint (részlet)

Lelőhely: American Geographical Society Library (Milwaukee)

A térképet az amerikai közgyűjteményen a *The communes of Hungary showing the persons speaking Hungarian* cím alatt katalogizálták. Az itt bemutatott térképrészlet azt mutatja, hogy jóval többen vannak az (egykori) államnyelvet, a magyart beszélők, mint a magyar anyanyelvűek. Különösen igaz ez a városokra, például kb. 60 000 fős népességű Kolozsvár esetében azt láthatjuk, hogy nagyjából 2500 olyan lakos lehet, aki egyáltalán nem beszél magyarul, miközben csak mintegy 51 000 fő vallotta magát magyar anyanyelvűnek 1910-ben. Ezt azt jelenti, hogy az akkori kisebbségek legalább kétharmada magyarul is tudott. Ezzel szemben az olyan tömörszerű, falusias, illetve szórványos településstruktúrával bíró kisebbségi területeken, mint a Móc föld, jóformán senki sem beszélt magyarul.

23. ábra: KSH (szerk.): Magyarország 1:200 000-es térképe az írni-olvasni tudók száma szerint (részlet)

Lelőhely: American Geographical Society Library (Milwaukee)

A térképet az amerikai közgyűjteményen a *The communes of Hungary showing the persons able to read and write* cím alatt katalogizálták. Jól látható a kivágaton, hogy Kolozsváron és környékén az analfabetizmus főleg a vidéki, elsősorban a kisebbségi szórvány-területeket sújtja. Ezeken a területeken az analfabéták aránya sok esetben 90% fölötti. A kalotaszegi magyar falukban jobb a helyzet, de itt is 50% feletti volt az analfabéták aránya. A városokban, Kolozsváron, illetve Bánffyhunyardon az írni-olvasni tudók aránya 66 és 75% körül mozog.

A fellelhető példányok

A 200 000-es térképsorozatok hatástörténetének megértéséhez érdemes megvizsgálni fellelhetőségi helyüket. A Bátky–Kogutowicz-féle néprajzi térkép pontos darabszámát illetően nem egységes a szakirodalom, a korabeli szerzők 22-23 példányról tesznek említést.⁹⁰ Ezek közül eddig összesen hat példány ismeretes. Három sorozat található a Hadtörténelmi Levéltár Térképtárában: két színezett sorozat, valamint az első között elkészült ún. oleáta-sorozat. Az idekerülésükről sajnos sok információval nem rendelkezünk, de az bizonyos, hogy a mostani térképtári katalógusba annak megnyitásakor, már az '50-es években bekerült. Elképzelhető, hogy már 1919 óta, a Katonai Földrajzi Intézet felállításának első hónapjaitól a Kapisztrán téren voltak ezek a példányok megőrzésre. A további példányok közül az egyik, egy színezett sorozat a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárának állományában van, ahol azonban csak néhány éve katalogizálták, előtte meghatározatlan ideig a rendezetlen anyag részét képezte. Az ötödik sorozat a Néprajzi Múzeumban található. Ez a sorozat végül nem került kiszínezésre, további különlegessége pedig, hogy Horvátország alaptérképi szelvényeit is ábrázolja, így valószínűleg az első között készülhetett el. Ezt a '60-as években vezették be a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárának érvényben lévő katalógusába, azonban valószínű, hogy már jóval előbb ide került, talán Bátky Zsigmond⁹¹ révén. Ez utóbbi sorozat bizonyítja, hogy eredetileg Horvátország területével együtt akarták megszerkeszteni a térképet, és csak menet közben álltak el ettől. Kérdés, hogy végül miért nem színezték ki a sorozatot, és hogy vajon ez is beleértendő-e abba a 23 sorozatba, amiről a korabeli szakirodalom tudott, vagy esetleg több alaptérképet nyomtattak. A hatodik sorozat magángyűjtemény részét képezi.

A Magyar Földrajzi Társaság levéltári anyagai arról számolnak be, hogy ebből a térképsorozatból hármat sikerült tájékoztató célzattal külföldre juttatni,⁹² de egyelőre ezek pontos helyét nem sikerült azonosítani.

A KSH-ban készült 200 000-es térképek néprajzi sorozatainak darabszámát illetően Cholnoky Jenő,⁹³ illetve Papp-Váry Árpád⁹⁴ is hat sorozatról tesz említést. Papp-Váry Árpád tanulmányában azonban megkülönböztet a KSH-ban készült sorozatok között külön néprajzi

⁹⁰ Kogutowicz Károly a térképet bemutató cikkében 23 darabról tesz említést (Lásd: Kogutowicz Károly: *Magyarország 1:200.000 méretű néprajzi térképe*. 1918. i. m., 324.), míg Cholnoky Jenő 22 darabról ír. A kérdés kuszaságát mutatja, hogy Fodor Ferenc 1954-55-ös munkájában 23, míg 2001-es posztumusz művében 22 darabról tesz említést. (Lásd: Cholnoky Jenő: *A magyar béketárgyalások...* 1920. i. m., X., Fodor Ferenc: *A magyar térképirás*. 1954-55. i. m., 380. Fodor Ferenc: *Teleki Pál egy „bujdosó könyv”*. 2001. i. m., 39.)

⁹¹ Bátky Zsigmond néprajztudós, a Néprajzi Múzeum munkatársa is volt.

⁹² Magyar Földrajzi Társaság levéltári anyagai 1919/2.

⁹³ Cholnoky Jenő: *A magyar béketárgyalások...* 1920. i. m., X.

⁹⁴ Papp-Váry Árpád: *Teleki Pál a kartográfus*. 1992. i. m., 84.

és anyanyelvi sorozatot. Ez valószínűleg téves, a két sorozat valójában megegyezik egymással, hiszen ahogy fentebb is írtuk, a néprajzi térképek adatai ekkoriban valójában anyanyelvi adatok voltak, és más szakirodalmi tétel nem tesz különbséget néprajzi és anyanyelvi térkép között ezeknél a sorozatoknál. Ezek közül eddig három példány ismeretes, melyekből két sorozat a Hadtörténelmi Levéltár Térképtárában, egy pedig a KSH Könyvtárában található. A KSH példányának érdekessége, hogy azon utólag a trianoni határt is feltüntették.

A vallási térképsorozatból Cholnoky szerint⁹⁵ három, míg Papp-Váry Árpád szerint⁹⁶ egyetlen sorozat készült. Papp-Váry Árpád állítása biztosan téves, hiszen ezekből már legalább két példány ismeretes. Az egyik szintén a Hadtörténelmi Levéltár Térképtárában, a másik az Amerikai Földrajzi Társaság könyvtárában található, Milwaukee-ben.

Az írni-olvasni tudók és a magyarul tudók számát bemutató térképsorozatok Cholnoky szerint⁹⁷ három, míg Papp-Váry szerint⁹⁸ egyetlen példányban készültek el. Ezekből eddig kizárólag az Amerikai Földrajzi Társaság Milwaukee-i könyvtárának állományában találtam egy-egy sorozatot. Az amerikai példányok egyes szelvényein talált pecsétek alapján (*Loaned by the American Geographical Society Broadway at 156th st., New York to the Peace Conference at Versailles, 1918-1919.*) az Amerikai Földrajzi Társaság adta kölcsön a térképeket az amerikai béke delegáció számára. Ez a részlet kiemelt jelentőségű a tekintetben, hogy eddigi tudomásunk szerint ezek a térképek nem kerültek ki a béketárgyalásokra, sőt a Teleki-féle vörös térképen kívül semmilyen magyar térképet nem tekintettek meg a béketárgyalásokon. A pecsét szövege ugyanakkor arra enged következtetni, hogy a térképek mégis ott voltak Trianonban,⁹⁹ azonban nem a magyar, hanem a béketárgyalás asztala mellől idő előtt felálló amerikai delegáció birtokában, és azóta az Amerikai Földrajzi Társaság állományában vannak. Ez a körülmény azért is lényeges, mert ennél részletesebb térképészeti anyaggal a magyar fél sem rendelkezett, így kijelenthetjük, hogy e tekintetben elméletileg az antant-hatalmak ugyancsak birtokában voltak a legrészletesebb információknak a korabeli Magyarország belső viszonyairól. Érdekes, hogy egyelőre a fölmerülő politikai szempontok szerint legjelentősebb néprajzi térképsorozatok egyik verziójából sem találtam magyarországi példányt.

⁹⁵ Cholnoky Jenő: *A magyar béketárgyalások...* 1920. i. m., X.

⁹⁶ Papp-Váry Árpád: *Teleki Pál a kartográfus.* 1992. i. m., 84..

⁹⁷ Cholnoky Jenő: *A magyar béketárgyalások...* 1920. i. m., X.

⁹⁸ Papp-Váry Árpád: *Teleki Pál a kartográfus.* 1992. i. m., 84.

⁹⁹ Sőt akár háromszor is átutazhatták az óceánt rövid egy esztendő alatt, amennyiben Magyarországról egyenesen Amerikába vitték őket.

A KSH-ban készült sorozatok színezetlen alaptérképeiből is ismerünk két sorozatot. Mindkettő a KSH-könyvtárban található. Az egyik csaknem teljes, a másik viszont csak az Erdély területére vonatkozó szelvényeket tartalmazza. Ez utóbbit a KSH-ban folyó kutatások részeként Molnár Endre használta fel egy 1733-as erdélyi nemzetiségi viszonyokat vizsgáló kutatás tervezett térképmellékleteként. A vállalkozás körülményeiről kitűnő képet ad Thirring Lajos, a KSH munkatársának (1919-1959) 1967-es visszaemlékezése.¹⁰⁰ Molnár Endre az eredeti térképet - színes ceruzával - felületszínezéses nemzetiségi réteggel látta el.

A térképek érdemi hatást nem gyakoroltak, politikai szempontok miatt nem is gyakorolhattak a béketárgyalások kimenetelére, azonban egyáltalán nem voltak érdektelenek a nemzetközi szakmai közvélemény számára. Mint fentebb láthattuk, a kis példányszám ellenére ezek a térképek eljutottak külföldre is, továbbá, ahogy a továbbiakban látjuk majd, a nemzetközi szakirodalomban is előfordultak, de a legnagyobb jelentősége ennek a vállalkozásnak az volt, hogy számos későbbi térkép számára kiindulópontként, referenciaként szolgált az elkövetkezendő évtizedekben mind bel-, mind külföldön.

¹⁰⁰ *KSH Könyvtár ad. TC 1535.*Lásd a függelékben.

III. UTÓÉLET

A nyugati tudományos közvélemény megnyilatkozásai

A vizsgált térképsorozatok a békekötés után, a '20-as évek elején kerültek a nemzetközi tudományos érdeklődés homlokterébe. Politikai szerepük ekkor már nem volt, illetve az legfeljebb a majdan kibontakozó revíziós törekvések tükrében értelmezhető, mégis érdekes megvizsgálni, hogy milyen reakciót váltottak ki a térképek a nemzetközi szakmai közvélemény, kivált az antant-hatalmak képviselői körében, illetve ezzel összefüggésben milyen mozgatórugók, beidegződések uralták a korszak tudományos gyakorlatát.

Az első nemzetközi reakció a Bátky-Kogutowicz-térkép 1:300 000-es, nyomtatott verziója kapcsán született Emmanuel de Martonne (1873-1955) francia geográfus tollából.

De Martonne a francia emberföldrajzi irányzat egyik legtekintélyesebb képviselője, a béketárgyalások meghatározó geográfusa, a román kérdés referense volt. Doktori értekezését is Havasalföldről írta, a béketárgyalások folyamán pedig maga is készített etnikai térképet Romániáról.¹⁰¹

1920 márciusában megjelent cikkében sorra vette a korszak román vonatkozású etnikai térképeit. Ezek között említette meg a 300 000-es térképet:¹⁰²

"(...) La nouvelle carte de Hongrie de Batky et Kogutowitz a poussé jusqu'à la figuration de chaque localité de 100 habitants sur son emplacement, avec la forme approximative des villes. C'est une transposition graphique fidèle de la statistique, réunissant tous les avantages que peuvent avoir les systèmes analytiques, mais sans pouvoir éviter leurs inconvénients. (...) Chaque localité est figurée par un certain nombre de petits ronds coloriés, représentant un nombre déterminé d'habitants. Les ronds, divisés en demi-cercles, si cela est nécessaire, sont assemblés de façon à reproduire à peu près la forme du contour externe des agglomérations importantes. La part laissée à l'arbitraire est aussi réduite que possible. L'exécution est parfaite."

„(...) A Bátky-Kogutowicz-féle új Magyarország-térképen a mindössze 100 fős települések is láthatóak, valóság-hű alaki ábrázolásban. Ez a statisztikához hű földrajzi

¹⁰¹ Martonne, Emmanuel de: *Répartition des nationalités dans les pays où dominent les roumains*. 1919, Párizs. De Martonne ezen térképe számos torzítást tartalmaz, a legfeltűnőbb ezek közül Kolozsvár magyar és román adatnak hibás, fordított ábrázolása. 1946-ban azonban, Rónai Andrásnak a Közép-Európa Atlasz áttanulmányozása során elismerte, hogy 1919-ben hamis adatokat kaphatott. Lásd: Rónai András: *Térképezett Történelem*. 1993. i. m., 260.

¹⁰² Martonne, Emmanuel de: *Essai de carte ethnographique des pays roumains*. 1920. i. m., 86.

*megjelenítés az analitikus rendszerek minden előnyét magában foglalja, vannak azonban bizonyos hátrányai is. (...) A helységeket apró, színes körök jelölik, amelyek meghatározott számú lakosnak felelnek meg. Kiterjedt vonzaskörzettel rendelkező települések külterületeinek ábrázolásakor a köröket szükség esetén félkörök váltják fel. A térkép készítői jóformán semmit sem bíztak a véletlenre: a kivitelezés tökéletes.*¹⁰³

A leírásból kiderül, hogy de Martonne szakmailag nagyra tartotta a térkép módszertanát, mindamellett, hogy egyébként a magyar kiadású térképek adatforrásait rendre azzal vádolta, hogy a magyar népszámlálások adatai csaltak, több magyart vettek fel, mint amennyi valójában az adott területen élt, így kritikával érdemes közelíteni ezen alkotásokhoz.

A térképről brit vélemény írott formában jelenlegi tudomásunk szerint nem jelent meg. Ugyanakkor Kogutowicz Károly a trianoni békeszerződés aláírása után kísérletet tett arra, hogy térképének kritikáját a Royal Geographical Society (Királyi Földrajzi Társaság) folyóiratában, a The Geographical Journal-ban megjelentesse.

A Royal Geographical Society levéltári anyagaiban talált levelezésből kiderül,¹⁰⁴ hogy Kogutowicz Károly 1920. június 9-én, tehát alig 5 nappal a békeszerződés aláírása után levelet írt J. A. Lyonsnak, Budapesten tartózkodó brit a gazdasági delegáció vezetőjének, hogy továbbítsa a néprajzi térképének két példányát a brit Királyi Földrajzi Társaság számára. Ahogy levelében fogalmaz, szeretne volna elérni, hogy a térképről politikai célzásoktól mentes, tudományos nézőpontú kritika szülessen. J. A. Lyons 1920. június 12-én továbbította a levelet a Társaságnak, illetve Bertie Cotterell Wallisnak azzal, hogy ez a térkép ugyan a mostani viszonyok feltüntetése nélkül a háború előtti Magyarországot ábrázolja, de zseniális módszerrel ábrázolja a népsűrűséget és a különböző nemzetiségeket, így mindenképpen számot tarthat az érdeklődésre. Érződik ebből a levélből, hogy az angol delegátat valóban lenyűgözte a térkép.

A levelek 1920. június 22-i dátummal kerültek bevételezésre a Társaság titkárságán, illetve ezzel párhuzamosan, június 21-én a könyvtár állományába felvették a Bátky-Kogutowicz-féle néprajzi térkép 1:300 000-es verzióját. Hogy mindkét példány ez volt-e, azt nem lehet tudni, de az egyik minden bizonnyal, hiszen Kogutowicz nevéhez ebből az időből ezen (illetve az eredeti 200 000-esen) kívül nem kötődött ilyen komoly térkép.

¹⁰³ A fordításért köszönet Novotnik Ádámné Arató Annának.

¹⁰⁴ Royal Geographical Society Library(Királyi Földrajzi Társaság, London) levéltári anyagai, RGS/CB8 B. C. Wallis. Lásd a függelék.

A Társaság titkársága június 25-én írt egy levelet az éppen távol levő B. C. Wallisnak,¹⁰⁵ hogy kaptak egy nagyon bonyolult néprajzi térképet Magyarországról, és ha legközelebb bejön, vizsgálja meg, hiszen nála jobban senki sem ért a kérdéshez.

B. C. Wallis valóban a magyar kérdés első számú brit szakértőjévé vált a korábbi években. 1915 végén tartott egy előadást a Társaság székházában a nemzetiségi (anyanyelvi) összetétel ún. izovonalas térképi ábrázolásának lehetőségéről, Magyarország példáján, mely 1916-ban a Társaság folyóiratában cikként is megjelent.¹⁰⁶ Az elkövetkezendő években az American Geographical Society (Amerikai Földrajzi Társaság) folyóiratában közölte Magyarországot, illetve a Monarchia területét részenként, illetve nemzetiségenként izovonalas térképekkel feldolgozó cikkeit,¹⁰⁷ amelyekről de Martonne is említést tesz.¹⁰⁸

J. A. Lyonsnak küldött válaszában a titkárság biztosítja őt, hogy nagy érdeklődéssel fogadták a térképet, megvizsgálják, és összehasonlítják B. C. Wallisnak a Magyarországról készült összetett térképművével. Mindazonáltal a levél írója ugyanakkor megjegyzi, hogy a térkép szerkesztője bizonyára nem pártatlan, így szükséges a korábbi referenciáinak megvizsgálása, mielőtt elfogadnák a cikket, így nem feltétlenül tudják garantálni a cikk megjelenését.

B. C. Wallis véleménye, válasza nem ismert. A térképről a *The Geographical Journal* 1921-es térképészeti mellékletében a többi, a Társaság tulajdonába került térképpel együtt rövid, de más térképekénél hosszabb ismertetés¹⁰⁹ jelent meg:

„Hungary

Batky and Kogutowicz

Ethnographical map of Hungary (colonisation and population), designed by order of the Foreign Ministry of the Hungarian Republic, by S. Batky and Ch. Kogutowicz.

Scale: 1:300.000 or 3'33"/M (1 inch to 4'7 stat. miles). Twelve sheets, each 28 by 35 inches. Budapest: Hungarian Geographical Institute, 1919. Presented by the Hungarian Geographical Institute.

¹⁰⁵ A szakirodalomban szinte kizárólag ebben a névalakban fordul elő.

¹⁰⁶ Wallis, Berthie Cotterell: *Distribution of nationalities in Hungary*. 1916. i. m., 177–187.

¹⁰⁷ Uő: *The Peoples of Hungary – Their work on the land*. 1917. i. m. 465–481., Uő: *The Rumanians in Hungary*. 1918. i. m., 156–171., Uő: *The Slavs of Northern Hungary*. 1918. i. m., 268–281., Uő: *The Slavs of Southern Hungary*. 1918. i. m., 341–353., Uő: *Central Hungary – Magyars and Germans*. 1918. i. m., 421–435., Uő: *The Dismemberment of Hungary*. 1921. i. m., 426–429.

¹⁰⁸ Martonne, Emmanuel de: *Essai de carte ethnographique des pays roumains*. 1920. i. m., 85.

¹⁰⁹ Reeves, E. A.: *New maps and photographs*. 1921. i. m., 262.

This map comprises altogether twelve sheets, nine of which measure 28 X 35 inches, and three 28 X 11 inches. Its comparatively large scale has rendered it possible to show with fair legibility much more detailed information than can be given on most ethnographical maps. It consist of an outline of the whole country, with the boundaries of the countries, districts, town and villages clearly drawn and distinguished by a system of numbering. Only the names of the more important places are given on the map, and those of the smaller places (each with its number and population) will be found in an accompanying list. The numbering throghout is similar to that of the volume giving the returns of the 1910 Hungarian census upon which the information is based, which facilitates reference from this report to the map. The distribution of the various nationalities inhabiting Hungary and the relative density of population of different parts of the country is shown graphically by an ingenious arrangement of groups of differently coloured small circles and semicircles placed within the various boundaries. The larger of these circles represents one thousand inhabitants, and the smaller one hundred, while the semicircles indicate half these numbers in each case. These symbols are differently coloured according to nationality, so that the number of inhabitants and the nationality can be seen at a glance. A few spot heights are given in figures on the map. In addition to the principal map there are insert maps on small scales giving the density of the population, uninhabited regions, forests, and administrative divisions. There are also various diagrams dealing with population percentages in connection with various nationalities, religions and languages. The title and explanatory notes are in Hungarian, English, French, and German; but the English needs thoroughly revising.”

Ez az írás nem önálló térkép-kritika, mint amilyenekkel például Sten de Geer atlaszával kapcsolatban találkozunk¹¹⁰ ezekben az években, hanem egy rövid, leíró-jellegű ismertetés, amely csak érintőlegesen szól a térkép értékeléséről, azonban a hangnem pozitív, ugyanakkor felhívja a figyelmet az angol nyelvű szövegek hibás voltára is. A levelezés és a benne szereplő apró hangsúlyok ugyanakkor kiváló mikrotörténeti adalékkal szolgálnak arra nézve, hogy a jobbára általános elismerést keltő, tudományos alapokon álló térképmű politikai jellegű előítéletek mentén miként képezett eleve „gyanús”, nyilvánvalóan részrehajló anyagot a britek szemében, utalva arra, hogy az eredeti magyar szándékhoz képest miért nem jelent meg önálló cikk a térképről.

¹¹⁰ Anrick, Carl Julius: *Karta över befolkningens fördelning Svergie den 1 januari 1917 by Sten de Geer* (review). 1920. i. m., 373–377.

Az Amerikai Földrajzi Társaság folyóiratában 1922-ben megjelent, a korszak európai térképészeti munkáit összegző terjedelmes cikkében¹¹¹ Joerg említi a térképeket. „*Count Teleki was indefatigable in working out material bearing on the geography, especially the ethnography of Hungary for the peace conference. The following are some of the publications of which he was the author or editor: four series of Hungary in 1:200.000 showing (1) nationality, (2) religious adherence, (3) ability or inability to speak Hungarian, (4) ability or inability to read and write, which because of their large scale and the consequent placing of the colored circles, of size proportional to the number of inhabitants, into the actual locations where people live, give an intimate picture of conditions, (...) Ethnographical Map of Hungary, 1:200.000, 53 sheets (8 not finished) in portfolio Hungarian Geogr. Soc., Budapest, 1918. Similarly: The Communes of Hungary Showing (2) The Distribution of Religions; (3) The Persons Speak Hungarian; (4) The Persons Able to Read and Write. Data on all maps are handcolored.*”

A felsorolás-szerű cikkrészlet Teleki Pál szerkesztőmunkájának tulajdonítja a Bátky-Kogutowicz-féle 1:200 000-es néprajzi térkép mellett valamennyi 1:200 000-es KSH-sorozatot is. A leírás egészen pozitív színben tünteti fel a térképet, különösen annak módszertanát méltatja, ugyanakkor Teleki szerkesztősége, mint korábban is láttuk, csak közvetve igaz: ő volt a térkép elkészítésének szerkesztője, az előkészületi munkákból is alaposan kivette a részét, de a konkrét kivitelezés jelentős részében betegeskedett, illetve a saját térképét dolgozta ki. A cikkrészlet alapos információkat ad az egyes térképek tulajdonságairól, ugyanakkor ezek több helyütt pontatlanok. Helyesen hangsúlyozza a Bátky-Kogutowicz térkép esetén az egyes jelek valós földrajzi helyzetnek való megfelelését, ugyanakkor módszertanilag nem tesz egyértelmű különbséget e között a térkép között és a KSH-ban készült 200 000-es sorozatok között, amelyeket egyébként jelenlegi ismereteink szerint egyedülként ismertet a nemzetközi szakirodalomban. Emellett a cikk nem említi a KSH-ban készült néprajzi térképsorozatot, csak a másik hármat. Ez akár utalhat arra is, hogy az amerikai delegáció 1919-ben ezt a sorozatot nem vitte magával, viszont a Bátky-Kogutowicz-féle sorozatról adott alapos leírás arra enged következtetni, hogy esetleg ebből vihettek magukkal, ez azonban eddig nem került elő az állományból.

Összességében elmondhatjuk, hogy a nemzetközi közvélemény ismerte és jellemzően elismerte ezeket a térképeket, és főleg rendkívül alapos módszerüket, ugyanakkor az antant-

¹¹¹ Joerg, W. L. G.: *Recent Geographical Work in Europe*. 1922. i. m., 479.

hatalmak tudományos közvéleménye politikai előítéletekkel viseltetett a térkép és annak szerkesztői iránt.

A Bátky-Kogutowicz-sorozat nyomán közvetlenül, vagy közvetve készült későbbi térképművek

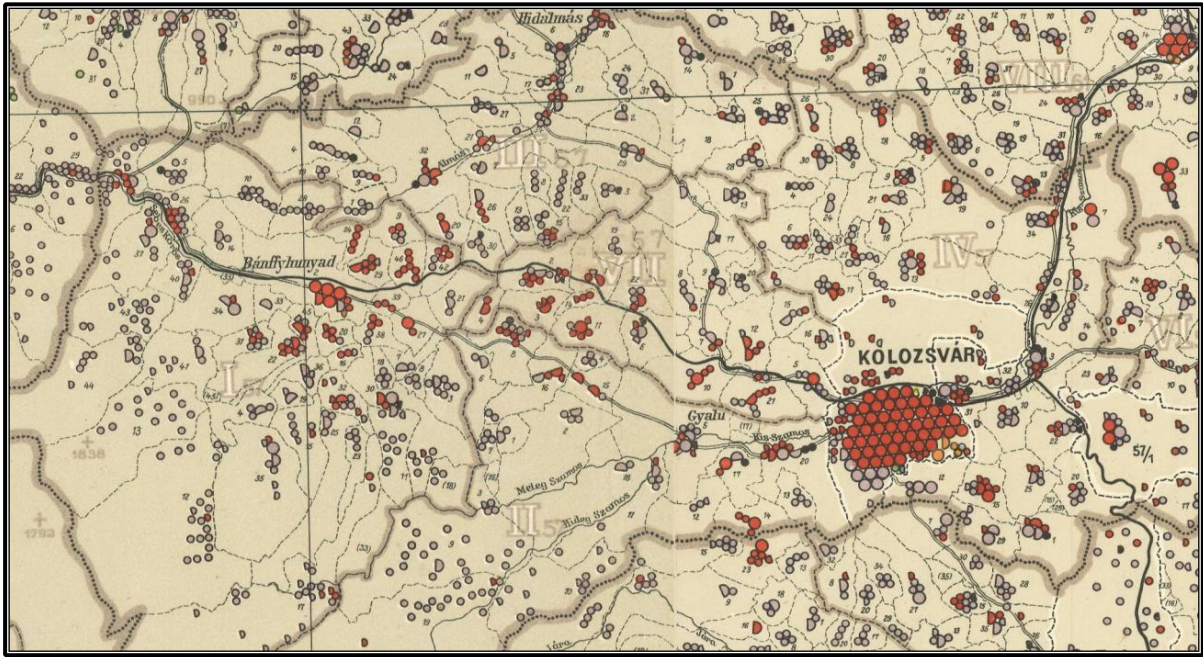
Leginkább a Bátky–Kogutowicz féle térkép közvetett, vagy közvetlen hatását lehet kimutatni az elkövetkezendő időszak számos hazai és nemzetközi térképén. A legelső, közvetlen utódja a vállalkozásnak a már fentebb is előkerült, ugyancsak Bátky Zsigmond és Kogutowicz Károly által szerkesztett 1:300 000-es térkép.¹¹² Ez gyakorlatilag egy az egyben történő átvétele a 200 000-es Bátky-Kogutowicz sorozatnak, adattartalmát és az ábrázolt területet tekintve – kisebb korrekciókkal – teljesen megegyezik az eredetivel. Azonban adódik a fentebb már jelzetteken túl néhány egyéb különbség is. A 300 000-es térkép jelmagyarázata a 200 000-es sorozathoz képest külön tünteti fel a cseh és a bolgár etnikumot is, továbbá minden egyes települést a fölapon ábrázol. Különbség továbbá, hogy csak a nagyobb településneveket tüntették fel, a kisebb települések neveit számokkal jelölték, melyek az 1919. novemberi keltezésű mutató alapján azonosíthatóak be.

Ez a térkép eredetileg 12 szelvényen készült el, azonban ismeretes több összekasírozott, falitérkép-formátumú verziója is.¹¹³ Ezek is hatalmas, 268x195cm méretűek.¹¹⁴

¹¹² Bátky Zsigmond – Kogutowicz Károly: *Magyarország néprajzi térképe település és lélekszám szerint*. 1:300 000, Magyar Földrajzi Intézet, Budapest, 1919.

¹¹³ Ilyen összeszerkesztett példányokat láthatunk a Néprajzi Múzeumban és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest-gyűjteményében.

¹¹⁴ Fodor Ferenc szerint ez volt a legnagyobb méretű nyomtatott néprajzi térkép akkor Magyarországon. Lásd: Fodor Ferenc: *A magyar térképírás*. 1954-55. i. m., 380.

24. ábra: Magyar Földrajzi Intézet: Magyarország néprajzi térképe település és lélekszám szerint. 1919

Lelőhely: Hadtörténelmi Levéltár Térképtára

A választott ábrázolási mód egységes kárpát-medencei léptékben leginkább a településstruktúrát tükrözi vissza, azonban ennek érzékelését is nehezítheti optikailag az, ha nincs megfelelő kontraszt az alaptérkép és a népességet ábrázoló jelek színezése között. Ezt a problémát láthatjuk a 300 000-es térkép esetében.

A térkép kivitelezésénél igyekeztek ügyelni az esztétikai szempontokra is, így kaphatott a térkép díszes címet is. Talán éppen a díszes, négy nyelvű (magyar, német, angol, francia) címben („*Magyarország néprajzi térképe település és lélekszám szerint a Magyar Népköztársaság külügyminisztériumának megbízásából szerkesztette: Bátty Zsigmond és Kogutowicz Károly Mérték: 1:300.000*”) szereplő Károlyi-érára utaló „népköztársaság”-kifejezés lehet az oka annak, hogy a későbbiekben ez a térkép nem örvendett akkora népszerűségnek.¹¹⁵ A térképen számos, az eredeti 200 000-es sorozaton nem megtalálható melléktérképet, találunk. Ezek a népsűrűséget, az erdőségeket, illetve az 1910-es állapotok szerinti közigazgatási beosztást mutatják. Ezen kívül a térkép szegélyén négy nyelvű magyarázószöveg található, amely a térkép szerkesztési alapelveiről, illetve az adatok származási helyéről tudósít. Emellett több diagramon mutatják be a magyarság arányát a különböző társadalmi csoportokban a térkép jobb felső sarkában.

¹¹⁵ Filep Antal: *Kilencven éve jelent meg a történelmi Magyarország részletes, 1:300.000-es méretarányú nemzetiségi térképe. (első rész)* 2010. i. m., 18.

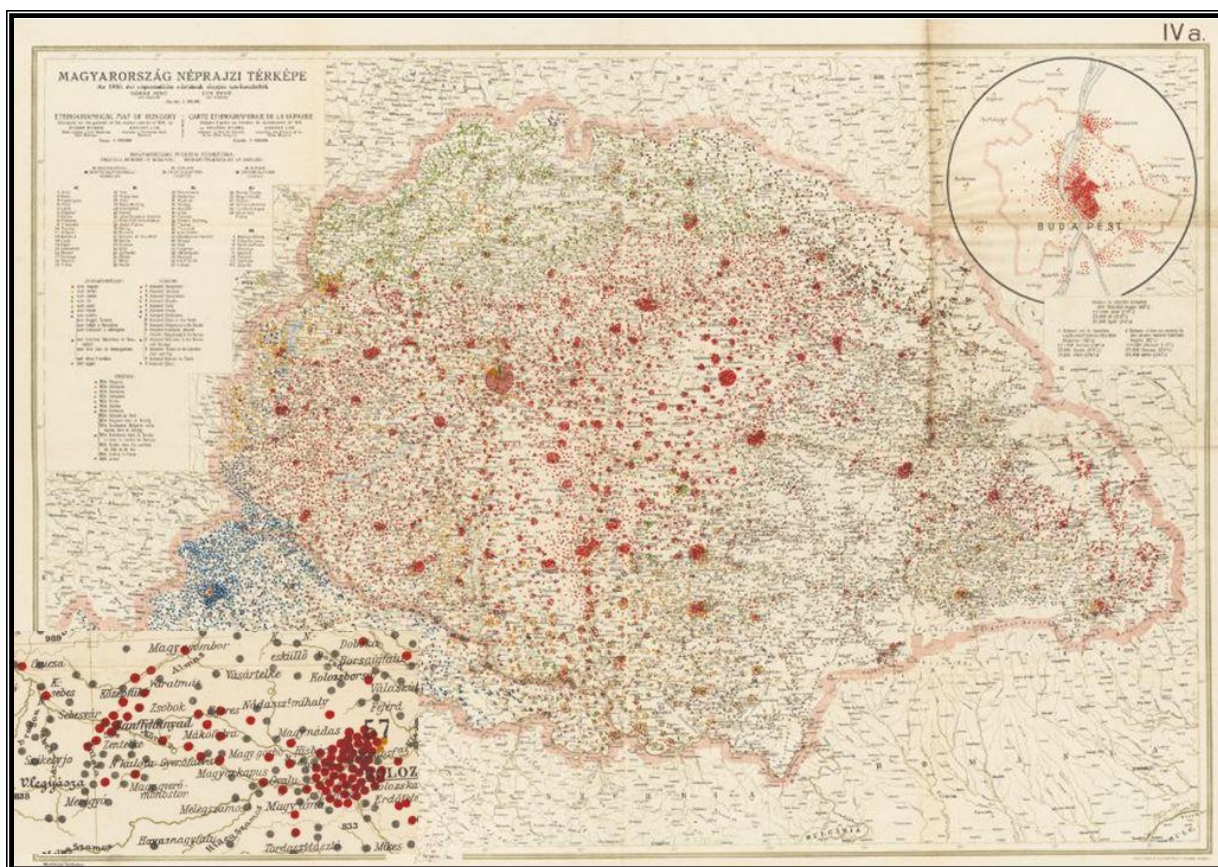
Ezt a térképet már jóval nagyobb példányszámban készíthették el, számos magyar és nemzetközi közgyűjteményben¹¹⁶ akad belőle példány, emellett rendszeresen használatban volt, erre mutat Thirring Lajos és Bátky Zsigmond levelezése is.¹¹⁷

A soron következő térkép Dörre Jenő és Lux Ernő vasúti főmérnökök által szerkesztett Magyarország néprajzi térképe. A térképmű 1919-ben készült 1:900 000-es méretarányban. A térkép jelmagyarázata szerint csak egyetlen, ezer főt reprezentáló kört használ a térkép. A színezés kapcsán adódik a háromnyelvű térkép egyik érdekessége, miszerint a lengyel, bolgár, krassován, bunyevác, vend és olasz kategória ugyanazt a színezést kapta, azonban a jelmagyarázatban az egyértelműség kedvéért megadták, hogy mely csoport jellemzően melyik régióban fordul elő. A módszer valamelyest vitatható, érdekesebb lett volna több színt alkalmazni. Az egyetlen, viszonylag nagy népességekategória ellenére a térkép igyekszik megjeleníteni a településstruktúrát a külterületekkel együtt, de mindenképpen hasznos lett volna egy kisebb kategória bevezetése is. Mindazonáltal elképzelhető, hogy erre a rendelkezésre álló rövid idő miatt nem volt lehetőség, a térkép ugyanis - az itt bemutatottak közül egyedülként - szerepelt a magyar békedelegáció hivatalos térképészeti anyagában.¹¹⁸ Ezek között egyedülálló a térkép abban is, hogy ábrázolta Horvátország területét is.

¹¹⁶ A teljesség igénye nélkül: Bibliothèque nationale de France, Párizs, British Library, RGS Library, London, United Nations Geneva, Genfm AGS Library, Milwaukee, Harvard University, Cambridge, Ball State University Library, Muncie

¹¹⁷ Lásd a függelékben.

¹¹⁸ Lásd Cholnoky Jenő: *A magyar béketárgyalások...* 1920. i. m., 3/B IVa.

25. ábra: Dörre Jenő – Lux Ernő: Magyarország néprajzi térképe. 1919? Klösz és Fia Térképészeti Műintézet, Budapest.

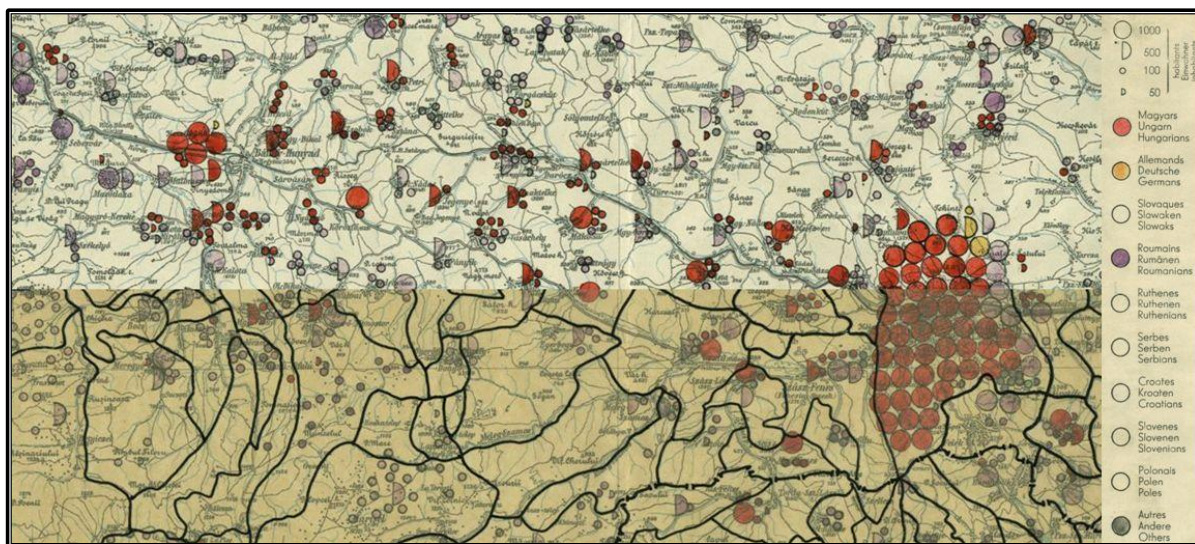
Lelőhely: Herder Institut für historische Ostmitteleuropaforschung, Marburg

A térkép módszertana, az egyes körök elhelyezése különösen a külön ábrázolt Budapest esetén jelentős hasonlóságot mutat a Bátky-Kogutowicz-féle 200 000-es sorozat eredeti szelvényeivel, erre cikkében Filep Antal is felhívja a figyelmet.¹¹⁹

A következő térkép egy 1:200 000-es méretarányú anyanyelvi térképsorozat, amely szinte teljesen megegyezik az eredeti Bátky-Kogutowicz sorozattal. Ez a sorozat a Magyar Királyi Állami Térképészetben készült. A pontos darabszámáról, készítésének céljáról, illetve pontos keletkezési idejéről egyelőre nem rendelkezünk közelebbi információval, az egyetlen ismert példánya a Hadtörténelmi Levéltár Térképtárában található. Ugyan a térkép nem határozza meg a pontos adattípust, sem azt, hogy melyik népszámlálást vették alapul, alaposan összevetve az eredeti Bátky-Kogutowicz térképpel megállapítható, hogy adattartalmukban teljesen megegyeznek, így vélhetőleg az 1910-es népszámlálás anyanyelvi

¹¹⁹ Filep Antal: *Kilencven éve jelent meg a történelmi Magyarország részletes, 1:300.000-es méretarányú nemzetiségi térképe. (második rész)* 2010. i. m., 7.

adatait használták a térkép készítésekor.¹²⁰ A keletkezési időt tekintve azonban támpontot adhatnak a térképszelvények szegélyére nyomtatott, az adott szelvény utolsó javítását mutató dátumok, illetve a nyomtatás megrendelési száma. Ezek alapján a legkésőbbi dátum 1930-as, tehát ez előtt semmiképpen nem keletkezhetett a térkép. A sorozat alaptérképét a III. katonai felmérés a '20-as évek folyamán a trianoni ország-területre magyarosított 200 000-es szelvényei képezik. A térkép valószínűleg belső felhasználásra, és nem túl nagy példányszámban készülhetett el, legalábbis erre enged következtetni a minden egyes szelvény alján található „*Utánnyomás tilos!*” felirat. Alaposan megvizsgálva a térképet, az is kiderül, hogy a színezés ez esetben is kézzel történhetett, ami szintén a kis példányszámot valószínűsíti.

26. ábra: Magyarország 1:200 000-es méretarányú anyanyelvi térképe (1930?) (részlet)

Lelőhely: Hadtörténelmi Levéltár Térképtára

A térkép különlegessége, hogy, mivel a településhatárok az eredeti katonai szelvényeken nem voltak feltüntetve, azt egy külön oleáta-rétegen tüntették fel, melyet az aktuális szelvényre ragasztottak. A sorozat jelmagyarázatát és kategóriáit, sőt a külterületi lakosok köreinek elhelyezését tekintve is teljesen megegyezik az eredeti Bátky-Kogutowicz féle sorozattal. Ami különbség a hártypapíron kívül, az az, hogy itt, a Bátky-Kogutowicz térképen eredetileg külön ábrázolt 6 települést is a térképen ábrázolja. A térképsorozatból ez az egyetlen ismert példány, rendeltetési céljáról közelebbit nem tudunk. A Hadtörténelmi Levéltár iktatókönyvei alapján az bizonyos, hogy a térkép – sok más térképpel együtt – az ÉKME Városépítési

¹²⁰ Ezzel egybevégt az Arcanum kft. nemrégiben indult online-adatbázisában szereplő leírás is: <http://maps.hungaricana.hu/hu/10606/?query=FEJZ%3D%28%22B%20IX%20c%22%29> (2014-12-23)

Tanszékéről (ez ma a Budapesti Műszaki Egyetem Urbanisztika Tanszéke) került a levéltárba 1966-ban.

A térkép felhasználásának legintenzívebb időszaka a revízió, illetve a 2. világháborús hatalmi törekvések idején jött el.

Az 1926-ban felállott Államtudományi Intézet (1941-től Teleki Intézet) az első és második bécsi döntéshez kapcsolódóan számtalan háttéranyagot készített, a nagy méretarányú térképeik esetében továbbvive az eredeti Bátky–Kogutowicz féle térkép módszertanát, vagy akár egy az egyben magát a konkrét térképet. Összesen négy ilyen magyar térképről tudunk. Ezek mindegyike már teljesen nyomtatottan készült.

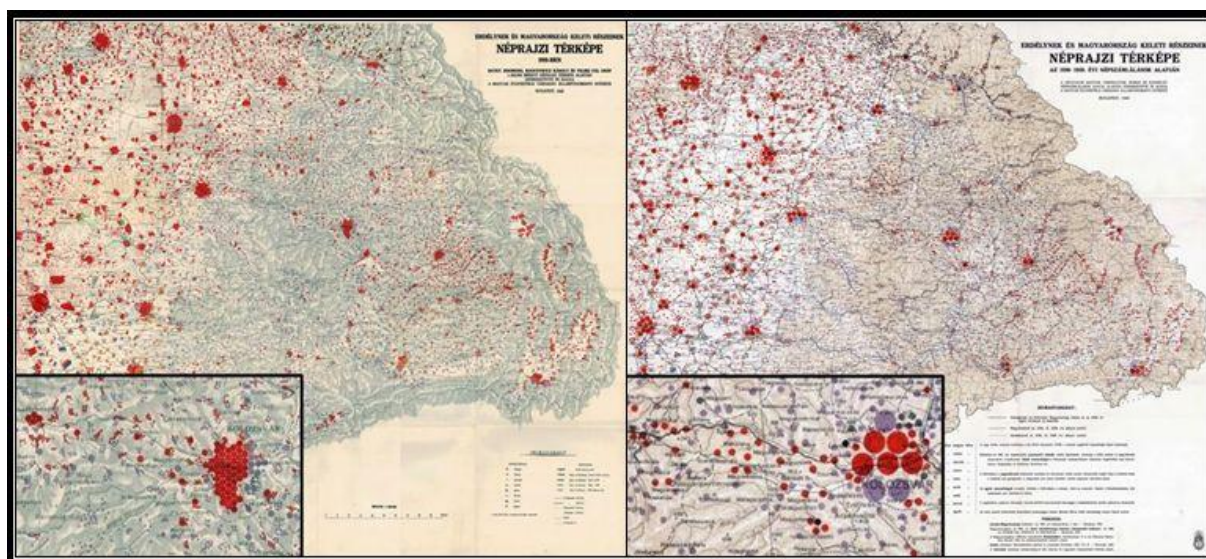
1940-ben készült el Magyarország néprajzi térképe 1:500 000-es méretarányban, négy lapon, valamint Erdélynek és Magyarország keleti részeinek néprajzi térképe szintén 1:500 000-es méretarányban, egy lapon. Ezek a térképek az átfedésben lévő keleti területeken teljesen megegyeznek egymással, az 1910-es népszámlálás adatait használják. A térképek közvetlen leszármazását az eredeti Bátky–Kogutowicz-féle térképtől egyértelművé teszi a térképek alcíme: *„Bátky Zsigmond, Kogutowicz Károly és Teleki Pál gróf 1:200 000 méretű néprajzi térképe alapján szerkesztette és kiadja a Magyar Statisztikai Társaság Államtudományi Intézete”*.

A térkép valamelyest egyszerűsítette a jelkulcsot, csak 1000 és 100 főt reprezentáló jeleket láthatunk ezeken a térképeken, továbbá a feltüntetett nyelvek száma is eggyel csökkent az eredeti sorozathoz képest, a lengyelek lemaradtak. Megfigyelhetjük, hogy a nagyobb városok esetében (pl. Szeged) további változás is történt. Ezeknek a városoknak az adatait kördiagrammal ábrázolták, hasonlóan a KSH 1908-as 1:360 000-es méretarányú néprajzi térképéhez. Ezek a térképek már jóval nagyobb példányszámban jelentek meg, a nagyközönség számára is elérhetőek voltak, hazánk máig legismertebb néprajzi térképei közé tartoznak. A térképeknek elkészült az 1930–39-es adatokra alapuló verziója is Magyarországra,¹²¹ és Erdélyre¹²² vonatkozóan is. Ezek a térképek a nagyközönség számára is

¹²¹ Magyarország néprajzi térképe az 1930-1939. évi népszámlálások alapján. Államtudományi Intézet, Budapest, 1940.

¹²² Erdélynek és Magyarország keleti részeinek néprajzi térképe az 1930-1939. évi népszámlálások alapján. Államtudományi Intézet, Budapest, 1940.

elérhetővé váltak az 1940-ben a Magyar Történelmi Társulat által kiadott Erdély-monográfia¹²³ eredeti méretű mellékleteként.¹²⁴ Ez a monográfia a korabeli magyar tudományos

27. ábra: Erdélynek és Magyarország keleti részének néprajzi térképe 1910-ben (balra), Erdélynek és Magyarország keleti részeinek néprajzi térképe az 1930-1939. évi népszámlálások alapján. (jobbra) Államtudományi Intézet, Budapest, 1940

Forrás: <http://mek.oszk.hu/04700/04729/html/1.html> (2014-11-21)

Az 1930–39-es népszámlálásokon alapuló térképek már jóval egyszerűbb kivitelben készültek. Megtartották ugyan az 1000 és 100 fős kategóriákat, azonban a körök elhelyezése általában geometriai formát követ, külterületi adatot csak ott ábrázol, ahol ez eléri a 100 főt. Ily módon kivitelét tekintve ez a megoldás inkább a 200 000-es KSH-sorozatokhoz hasonlatos.

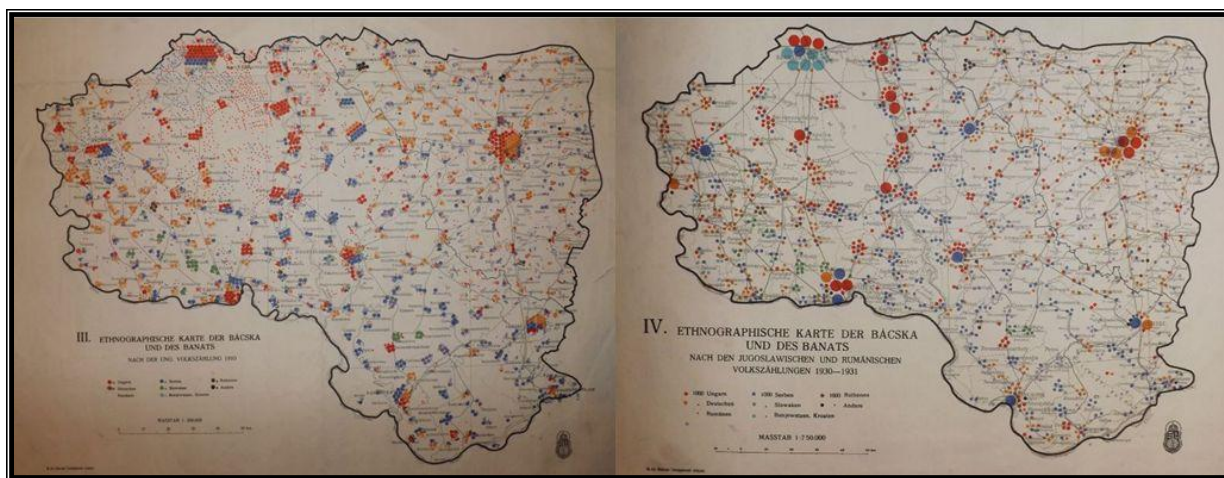
Ebben az időszakban, a második bécsi döntés idején valóságos „térképcsata” bontakozott ki Magyarország és Románia között, mely alól ezek a térképek sem képeztek kivételt. Ugyan itt nem érzékeltethetjük a térkép valós méreteit (az erdélyi verzió esetében ez 84,5x103cm), mindenképpen leszögezendő, hogy ez a méretarány a pontmódszer alkalmazhatóságának felső határa, már ennél a léptéknél is rendkívül zsúfolt a térkép. Igazából ennél a méretaránynál és területi lefedettségénél látszik csak igazán, hogy a választott módszertan mennyire nem alkalmas egységes kép átadására. Elég egy pillantást vetni például Székelyföld környékére, és rögtön látszik, hogy nem tükröződik egyértelműen a régió etnikai

¹²³ Magyar Történelmi Társulat: *Erdély*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1940. i. m., 284.

¹²⁴ Erre a műre a románok egy román nézőpontú, még terjedelmesebb monográfiával válaszoltak. Lásd: Institut für Rumänische Geschichte in Bukarest: *Siebenbürgen*. 1943. i. m., 795.

(nyelvi) határa, sokkal inkább a belső természeti tagolódás (pl. a Hargita vonulata), és a településstruktúra differenciáltsága az, ami szembe szökik.

Kevésbé ismert, hogy ugyanígy elkészült külön, egyszerű szigettérképként a Bácska és a Bánát néprajzi térképe is. A térkép – követve a fenti térképek példáját – két verzióban készült, az egyik 1:500 000-es méretarányban, az 1918. évi 200 000-es térkép nyomán az 1910-es népszámlálás adatait alapul véve, a másik pedig az 1930–31-es népszámlálás adatait véve alapul, 1:750 000-es méretarányban készült el, a Magyar Királyi Honvéd Térképészeti Intézet adta ki őket.

28. ábra: A Bácska és a Bánát néprajzi térképe az 1910-es (balra) és az 1930-31-es (jobbra) népszámlálások alapján. Magyar Királyi Honvéd Térképészeti Intézet, Budapest, 1940?

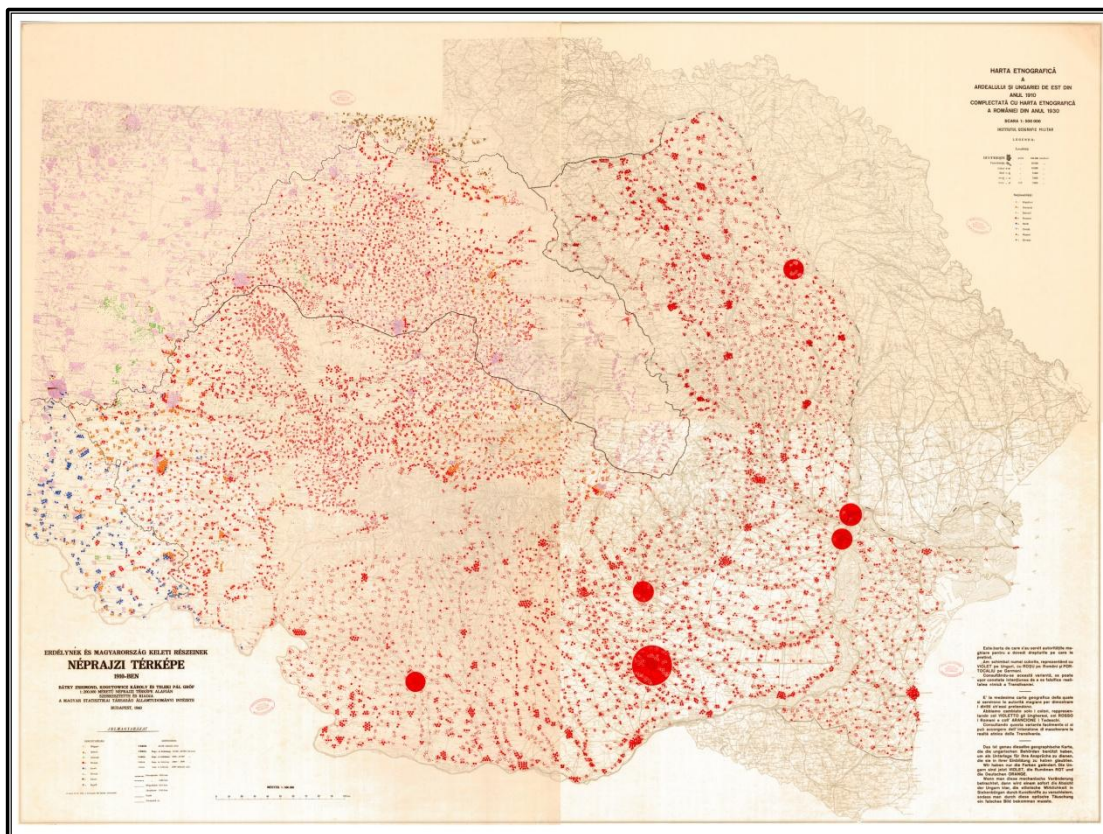
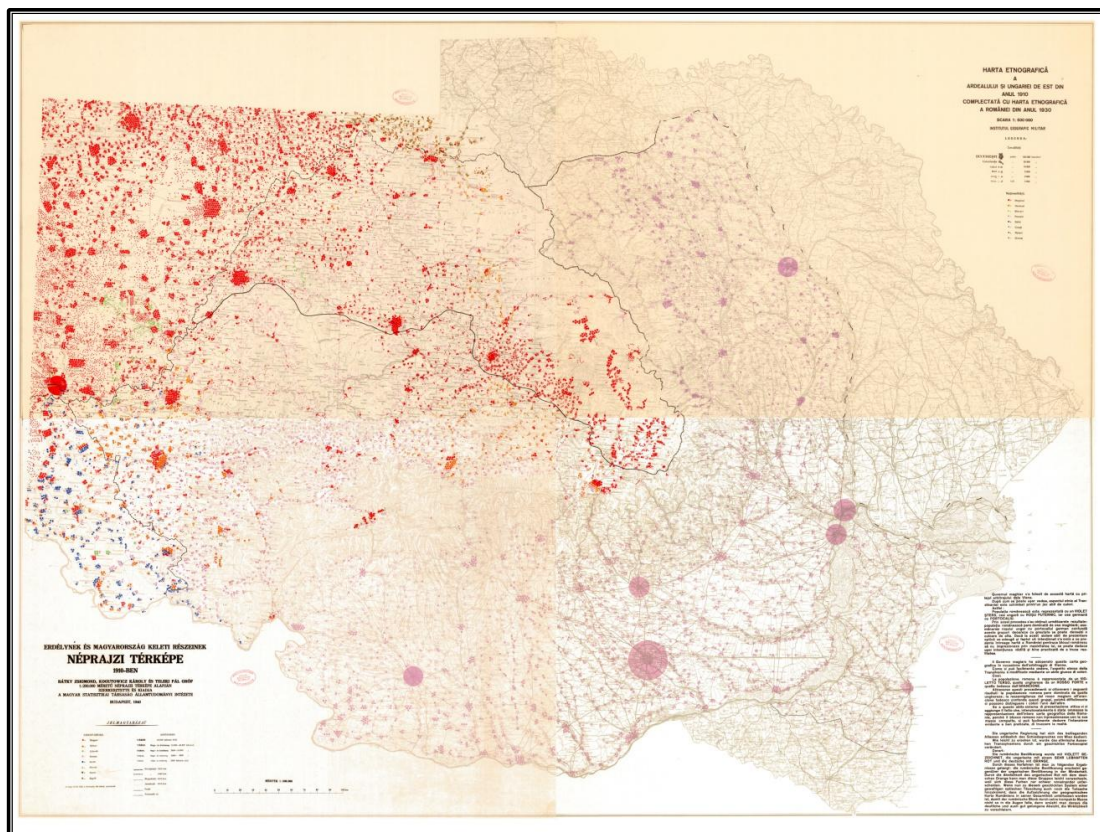
Lelőhely: magángyűjtemény

A térképek kizárólag német nyelvű jelmagyarázattal rendelkeznek, a pontos kiadási évet nem ismerjük. Pontosan nem tudni, hogy milyen céllal készültek a térképek, azonban kivitelezésük alapján igen valószínű, hogy közvetlenül kapcsolódnak az Államtudományi Intézetben a '40-es évek elején lezajlott térképszerkesztési hullámhoz. A két térkép fizikailag egy lapon, egymáshoz képes 180 fokkal elfordítva került ábrázolásra. A térképek jelmagyarázatánál szereplő római hármas és négyes szám arra enged következtetni, hogy a térképeket eredetileg egy nagyobb mű részének, vagy mellékletének szánhatták. A térkép által ábrázolt terület és a kizárólagos német nyelv okán a térkép keletkezési idejét 1940-re, vagy 1941-re tehető. A Bácska és a Bánát a történelmi Magyarország etnikai szempontból talán legkevertebb területe. Figyelemre méltó a terület lehatárolása is. A Bácska határai a térképen a természeti határokat is jelentő Duna és a Tisza, északi határát azonban önkényesen a

trianoni Magyarország határánál húzták meg, amely nem esik egybe a Bácska történeti határával, a trianoni Magyarország területére eső bánáti részek sem kerültek ábrázolásra.

A fentebb bemutatott erdélyi térképek nyomán Romániára vonatkozva készültek román kiadású, ugyanilyen módszerű térképek. Ezekből összesen négyféle készült az Institutul Geografic Militar (Katonai Földrajzi Intézet) kiadásában, Bukarestben, 1940 körül. A második bécsi döntés árnyékában megvalósuló vállalkozás lényege az volt, hogy vették az „Erdélynek és Magyarország keleti részeinek” mind az 1910-es, mind az 1930-39-es adatokkal dolgozó verzióját, és azt kiegészítették az ó-román területekkel, illetve azok adataival. A forrást a térképek szegélyein fel is tüntették. Ezek a román térképművek így közvetlenül azonosítható leszármazási viszonyban vannak a dolgozat központi elemét képező 200 000-es Bátky-Kogutowicz térképpel. A módszertanilag legközelebb álló térképek az Erdélyre vonatkoztatva az 1910-es adatokkal dolgozó térképek.¹²⁵ A térképet két változatban készítették el. Az egyik megőrizve az eredeti színezést, a magyarokat tünteti fel piros színnel, a románokat lilával, a másik a színezést megcserélve a románokat tünteti fel pirossal, a magyarokat pedig lilával. A többi színt változatlanul hagyták.

¹²⁵ *Harta etnografică Ardealului și Ungariei de est din anul 1910, complectat cu harta etnografică a României din anul 1930. 1:500 000*, Institutul Geografic Militar, Bukarest, 1940?

29/a-b. ábra: Institutul Geografic Militar: Harta etnografic a Ardealului și Ungariei de est din anul 1910, completat cu harta etnografic a României din anul 1930. (két féle színezés)

Lelőhely: Staatsbibliothek zu Berlin

30/a-b. ábra: Institutul Geografic Militar: Harta etnografic a Ardealului și Ungariei de est din anul 1930-39, completat cu harta etnografic a României din anul 1930. (két féle színezés)

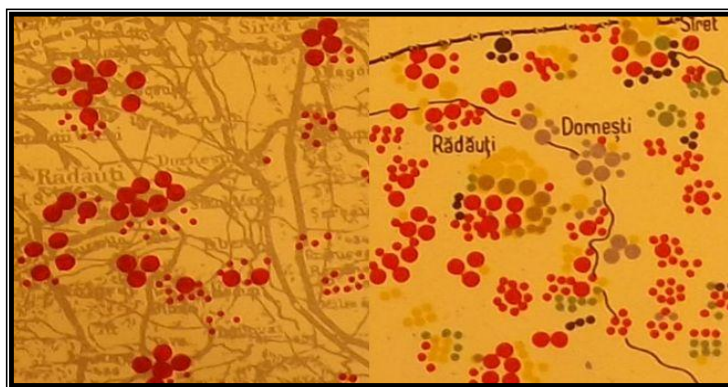
Lelőhely: Staatsbibliothek zu Berlin (Berlin), Cholnoky-hagyaték (Kolozsvár).

Világosan látszik, hogy a román vállalkozás célja elsősorban az volt, hogy rámutasson a fenti magyar térképek színezési gyakorlatának részlelhajlására. Ezt megerősíti a térkép szegélyén olvasható többnyelvű felirat is:

„Ez pontosan ugyanaz a térkép, mint amit a magyar hatóságok használtak képzeletükben élő követelései alapján. Csak a színezést változtattuk meg. Most a magyarok lilák, a románok pirosak, a németek pedig narancssárgák. Ha figyelembe vesszük ezeket a változtatásokat, azonnal világossá válik a magyarok szándéka arra nézve, hogy hogyan akarják különböző trükkök segítségével elrejteni a valós etnikai összetételt Erdélyben, így ezen optikai cserén keresztül hibás képet kapjunk.”

„Das ist genau dieselbe geographische Karte, die die ungarischen Behörden benützt haben, um als Unterlage für ihre Ansprüche zu dienen, die sie in ihrer Einbildung zu haben glaubten. Wir haben nur die Farben geändert. Die Ungarn sind jetzt VIOLET, die Rumänen ROT, und die Deutschen ORANGE. Wenn man diese mechanische Veränderung betrachtet, dann wird einem sofort die Absicht der Ungarn klar, die ethnische Wirklichkeit in Siebenbürgen durch Kunstkniffe zu verschleiern, sodass man durch diese optische Tauschung ein falsches Bild bekommen musste.”

A térkép színezésében rejlő lehetőségekre való rámutatás jogos, ugyanakkor a korszakban csak nagyon kevés példát találunk arra, hogy ettől a gyakorlattól eltérnének. Ugyanakkor a román térkép egy jelentős manipulációt is végrehajt, amelyre az 1910-es térképpel kapcsolatban az Államtudományi Intézetben kiadott, azért nem minden szempontból hibátlan elemzés, illetve térkép-kivágatok¹²⁶ mutatnak rá.

31. ábra: A Harta etnografic a Ardeaului (...) 1910. (...) által ábrázolt bukovinai terület népszépi összetétele (balra) és a Teleki Intézet szerinti összetétel (jobbra)

Forrás: Staatswissenschaftliches Institut: Rumänische ethnographische Landkarten und ihre Kritik. Budapest 1942.

¹²⁶ Staatswissenschaftliches Institut (Ed.): Rumänische ethnographische Landkarten und ihre Kritik. 1942. i. m., 39.

A feltehetőleg Rónai András¹²⁷ köthető elemzés szerint a térkép úgy igyekszik a román népesség súlypontját a valóságosnál nyugatabbra, Erdélybe tenni, hogy a regáti területeken jóval kisebb népességet ábrázol a valóságosnál, továbbá ezeken a területeken jóformán semmilyen etnikai csoportot nem tüntet fel a románon kívül. Az állítás igazságtartalmát az 1930-as romániai népszámlás adatsorainak¹²⁸ segítségével vizsgálhatjuk meg. Az 1930-as romániai népszámlálás mind a nemzetiségre, mind az anyanyelvre rákérdezett, azt azonban nem lehet eldönteni, hogy mindenhol az anyanyelvet használták-e, annyi bizonyos, hogy Erdély területére vonatkozóan igen (a nagyobb méretű sorozat esetében itt az 1910-es magyarországi, míg a kisebb méretű esetében az 1930-as romániai népszámlálások adatait). Az ó-román területek pontos adatairól túl azon, hogy azok mindkét esetben az 1930-as romániai népszámlálásról származnak, nem ír bővebben a térkép, de valószínűsíthetjük, hogy ez esetben is az anyanyelvi adatokról van szó. Az bizonyos, hogy minőségi torzítást láthatunk a térképen, ugyanis ha regionális léptékben vizsgáljuk az országot, azt tapasztaljuk, hogy az 1930-as romániai népszámlálás anyanyelvi adatai szerint Dobrudzsának mindössze 45,3 százaléka román anyanyelvű,¹²⁹ de Dél-Dobrudzsa¹³⁰ nélkül is csak 66,2 százalék, miközben a térképen minden kör a románok színét vette fel, vagyis arányukat 100 százaléknak feltételezik. Az abszolút adatoknál Constanta város adatait megnézve láthatjuk, hogy a város népszámlálás szerinti népessége 59 164 fő volt 1930-ban, ezzel szemben a térképek azonban csak mintegy 40 000-et tüntettek föl, amely szám éppen megegyezik a városban élő románok számával. A Dobrudzsa északi részén fekvő Tulcea városnak a népszámlálás szerint 20 403 lakosa volt, míg a térképen csak mintegy 12 000 lakos jelenik meg, Sulina népessége 6399 fő, míg a térképen 3000 fő, Isaccea népessége 4563 fő, míg a térképen csak 3000 fő, vagyis nagyjából a románok száma jelenik meg. A népszámlálás adatainak és a térkép adatainak e fenti rövid, koránt sem teljes körű összevetése leginkább azt feltételezi, hogy az Erdélyen kívüli területeken csak a román anyanyelvű népességet ábrázolták, a nemzetiségek egyszerűen kvalitatív, és ami fontosabb, kvantitatív értelemben is kimaradtak az ábrázolásból.

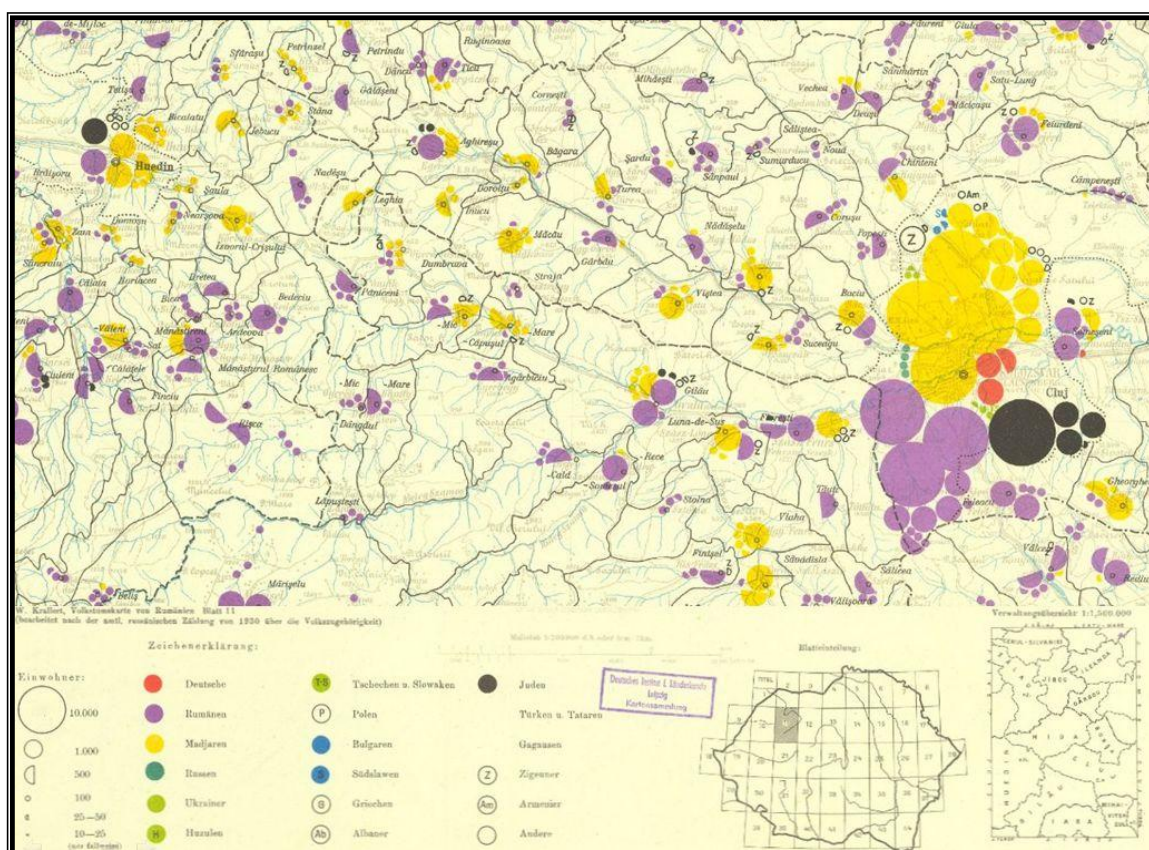
¹²⁷ Ő volt a Teleki halála után Teleki Intézetre átkeresztelt Államtudományi Intézet román referense, majd vezetője.

¹²⁸ Manuile, Sabin: *Recensământul General al Populației Române din 1930*. 1938. i. m., 528.

¹²⁹ De a nemzetiségi viszonyokat tekintve is csak 44,2 százalék ez az arány, Dél-Dobrudzsa nélkül pedig 64,7%

¹³⁰ A Romániától 1940-ben Bulgáriához visszakertült soknemzetiségű terület román neve Cadrilater

A következő példa Wilfried Krallert 1:200 000-es, 1941-ben megjelent Volkstumskarte-sorozata.¹³¹ A térképek szintén 1:200 000-es méretarányúak, alaptérképként szintén a III. katonai felmérés (felújított) szelvényeit alkalmazzák, így az átfedő részekben a szelvényezés teljesen megegyezik a Bátky–Kogutowicz-sorozatével. A térkép elkészült Romániára (44 szelvény), Szlovákiára (9 szelvény), Magyarországra (23 szelvény) és Jugoszláviára (40 szelvény) is, ezek eredetileg külön sorozatokként jelentek meg. Ha a négy sorozatot együttesen szemléljük, valószínűleg maig a legnagyobb méretű etnikai térképsorozat a lehet világon. Ha az egyes sorozatok határ menti, így több sorozatban is szereplő szelvényeket leszámítjuk, akkor 98 szelvényt tesz ki a vizsgált terület.

32. ábra: W. Krallert: Volkstumskarte von Rumänien. Publikationstelle Wien, Bécs, 1941.¹³²

Lelőhely: Geographische Zentralbibliothek, Leibniz Institut für Länderkunde. Lipcse

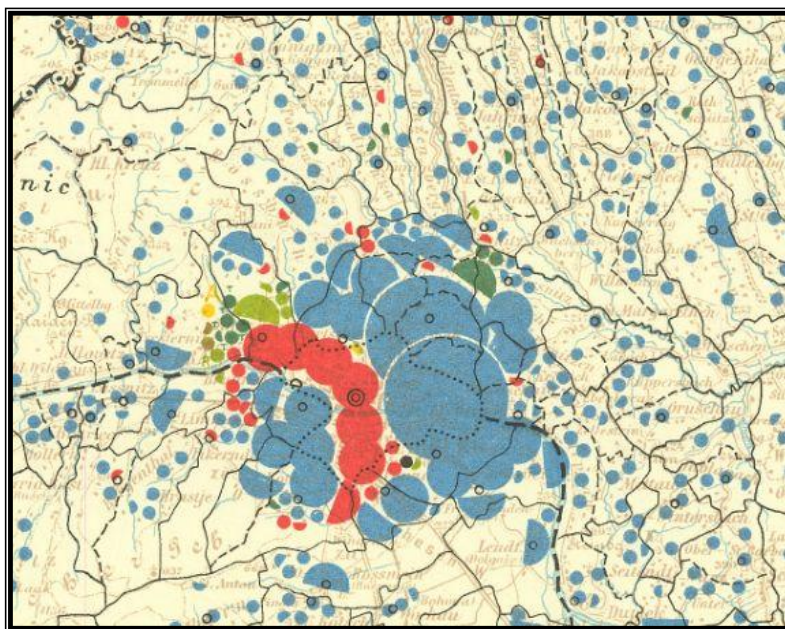
Krallert térképei Románia, Magyarország, Szlovákia, illetve Jugoszlávia 1930 körüli népszámlálási adatain alapulnak. Mind módszertanilag, mind kivitelezésüket tekintve

¹³¹ Krallert, Wilfried: *Volkstumskarte von Rumänien, Volkstumskarte der Slowakei, Volkstumskarte von Ungarn, Volkstumskarte von Jugoslawien*. Publikationstelle Wien, Bécs, 1941.

¹³² A sorozatok másik példányait az „Ethnicity Maps of Southeastern Europe Project” keretében digitalizálták, illetve georeferált formában, nyílt hozzáférésű weblapon keresztül elérhetővé tették: <http://emse.blog.yorku.ca/> (2014-12-29)

egyértelmű, első ránézésre szembeötlő hasonlóságot mutatnak ezek a térképsorozatok az 1918-as Bátky–Kogutowicz-sorozattal. Még a jelkulcsban szereplő népességszám-kategóriák és az azokhoz társított jelek (körök-félkörök) is teljesen megegyeznek, annyi módosítással, hogy Krallert bevezetett egy plusz felső (10 000 fő) és egy alsó (10-25 fő) kategóriát.

A jelek kivitelezésénél Krallert azonban bizonyos esetekben feladta azt a Kogutowicz által még határozottan megfogalmazott alapelvet,¹³³ hogy az egyes körök nagysága az általuk reprezentált népességekategóriához tartozó számadattal arányos legyen, a nagyobb települések esetében ugyanis helyenként a nagyobb köröket egymásba csúsztatta. Mivel a körök mérete egymástól egyértelműen megkülönböztethető, ennek ellenére is összeszámálható a népesség, ugyanakkor nem kényszerült a nagyobb népsűrűségű települések külön lapon való ábrázolására.

33. ábra: Maribor és környéke Krallert térképén.

Lelőhely: Geographische Zentralbibliothek, Leibniz Institut für Länderkunde, Lipcse

Krallert szintén ügyelt a külterületi népesség valós földrajzi helyen történő megjelenítésére. A topográfiai térképként felfogható alaptérképi réteg a külterületeket amúgy is precízen mutatja, így ez még feltűnőbb, mint a Bátky-Kogutowicz sorozaton. Ugyanakkor alaposabban megvizsgálva a térképet, azt láthatjuk, hogy sok helyütt, noha a jelkulcs tulajdonképpen részletesebb ábrázolást is lehetővé tenne, a Krallert-sorozat részletessége a külterületi adatok tekintetében mégis elmarad az 1918-as térképétől. Ezt erősíti az is, hogy

¹³³ Kogutowicz Károly: *Magyarország 1:200.000 méretű néprajzi térképe*. 1918. i. m., 323.

míg a Bátky-Kogutowicz-sorozat a külterületi adatokat jelző köröket igyekezett – semmilyen geometriai szabályszerűséget nem követve – minél inkább szétszórni, ezzel szemben Krallert sokszor élt a geometriai csoportosítás lehetőségével. Ráadásul a külterületi adatok feltüntetetésének részletessége területenként is változik, felvillantva az objektív módszertan manipulálási lehetőségeit.¹³⁴

Krallert Volkstumskarte-sorozatai egyértelműen tükrözik azt a történelmi helyzetet, és politikai klímát, amelyben készültek. Itt alaposabban a Románia-sorozatot mutatjuk be. A térképre rátekintve – színezésük révén – két csoport területi elhelyezkedése tűnik ki egyértelműen a többi közül: a németeké és a zsidóké. Általánosságban is igaz, hogy ezek a sorozatok jellemzően sokkal kevésbé használtak pasztell-színeket, mint a korábbi, hasonló példák. A virító piros szín, mellyel a németeket ábrázolták, a komplementer-hatás alapján erősen kitűnik a többi közül; ez a megoldás teljesen illeszkedik a korszak etnikai térképezési gyakorlatába.

Emellett már az alaptérképek nómenklatúrája is figyelmet érdemel, az alaptérkép rétegre sok esetben felülnyomással vitték fel a települések német nevét (pl. Nagykároly esetében). A német szempontokat húzza alá az is, hogy Krallert ezen sorozatok nyomán elkészítette a szintén ezekre a szelvényekre alapuló németiség-térképét.¹³⁵ De ezen sorozat elkészítésekor már csak azokat a szelvényeket vette bele a sorozatba, amelyeken jelentősebb német népesség élt, így ez a sorozat 98 helyett már „csak” 40 lapot tartalmaz. A sorozat egyébként több kombinációban is megjelent, sőt Krallert 1943-44 folyamán hozzálátott egy, az egész Földet lefedő, hasonló módszertanú néprajzi térkép¹³⁶ megalkotásához, 1:1 000 000-ós méretarányban. Ebből azonban csak 12 szelvény készült el, amelyek a Földközi-tenger keleti medencéjét, illetve a Kaukázus környékét dolgozzák fel.

A Románia-térkép szerkesztője a színezés révén még egy csoportot kiemelt a többi közül: a zsidóság esetén választott fekete színezés rögtön negatív jelentéstöltetet is sugall, a többi csoporttól való fokozott különbségtételt húzza alá. Ráadásul a zsidóság fekete színezése, és a 10 000 fős kategória bevezetése azt eredményezte, hogy a jellemzően nagyobb városokban élő zsidóság még ilyen méretarány mellett is azonnal beazonosítható.

¹³⁴ Igaz, ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy az 1910-es magyarországi népszámlálás külterületeket külön kezelő adatgyűjtési gyakorlatát később nem egységesen fejlesztették tovább, sőt a legtöbb utódállamban ilyen adatokat nem is gyűjtöttek, vagy nem publikálták azokat. Ez utóbbi szempont éppen Románia esetében árnyalja a képet, ahol személyes kapcsolatok révén jutott hozzá a nem publikált, de gyűjtött adatokhoz Krallert Sabin Manuilă-tól.

¹³⁵ Krallert, Wilfried: *Volkstumskarte von Jugoslawien, Ungarn, Rumania und Slowakei. Sonderausgabe Deutschum*. Bécs, 1941.

¹³⁶ Krallert, Wilfried: *Weltkarte 1:1,000,000, Sonderausgabe: Volkstum*. Bécs, 1943-44.

A térkép kvalitatív megoldásai (színezés) ily módon tökéletesen kifejezi készítőjének politikai motivációit; az etnikai térképezés történetének az egyik legelfogultabb, manipulatív jellegű alkotásáról van szó. A térkép szerkesztője, Wilfried Krallert 1912-ben született Bécsben, a '30-as évek végére ő lett a Publikationsstelle Wien vezetője, amely a náci diktatúra idején, az Anschluß után egyik meghatározó tudományos központja lett a Németország keleti érdekszférájába tartozó területek etnikai kutatásainak, a délkelet-európai kutatásokban (Südosteuropaforschung) pedig domináns szerepre tett szert.¹³⁷ Ebben az intézetben készült valamennyi Krallert neve alatt készült, itt bemutatott térkép, melyek előállításban jelentős szerepe volt a Bécsi Egyetem Földrajzi Intézetével való kooperációnak is.¹³⁸ Az intézetben készült valamennyi etnikai térkép, leszámítva a Krímről készült 1:400 000-es, és a Kaukázusról készült 1:1 000 000-ós méretarányú térképeket az itt bemutatott pontmódszeres eljárással készült.¹³⁹ Wilfried Krallert tudományos szerepén túlmenően politikailag is rendkívül aktív volt, előbb az SA, majd az SS tagja, emellett párttag az NSDAP-ben. 1944-ben az SS tagjaként részt vett a mintegy 150 zsidó tulajdonú magyarországi könyvesbolt és antikvárium elleni SS-csapásban, továbbá az ő kompetenciájába tartozott a zsidó kulturális örökség magyarországi megsemmisítése, illetve a tudományos értéket képviselő művek összegyűjtése.¹⁴⁰

A Volkstumskarte-sorozat módszertanát illetően igen valószínűnek tűnik az a feltevés, hogy azt a Bátky–Kogutowicz-sorozatról mintázta Krallert. Ezt a feltételezést erősíti, hogy Krallert, hátában a német hatalommal, jellemzően úgy jutott a saját munkáihoz szükséges adatokhoz a Délkelet-európai régióból, hogy intenzív személyes kapcsolatokat ápolt a kor jelentős geográfusaival - nemzeti hovatartozásra való tekintet nélkül. Így az adatoknak az egymással ellenséges viszonyban lévő országok közötti közvetítése, illetve egyéb technikai, infrastrukturális segítségnyújtás révén igyekezett személyesen is lekötelezni őket. Közvetlen kapcsolatban volt Sabin Maniluă-val,¹⁴¹ aki ekkoriban a Román Statisztikai Társaság vezetője volt, magyar részről pedig az Államtudományi (Teleki-) Intézettel ápolt intenzív kapcsolatot. A '30-as évek végén, '40-es évek elején napi szinten volt bejáratos az Államtudományi Intézetbe, ahol élénk érdeklődéssel tanulmányozta a magyar etnikai térképek szerkesztési módszereit,¹⁴² sőt – politikai nyomásra – az Intézet gazdag adatbázisához is hozzáférhetett. Igen valószínű, hogy itt láthatta a Bátky-Kogutowicz féle 200 000-es térképsorozat eredeti

¹³⁷ Fahlbusch, Michael: *Im Dienste des Deutschtums in Südosteuropa...* 2004. i. m., 196.

¹³⁸ Svatek, Petra: „*Wien als Tor nach dem Südosten*”... 2010. i. m., 121.

¹³⁹ Svatek, Petra: „*Wien als Tor nach dem Südosten*”... 2010. i. m., 122.

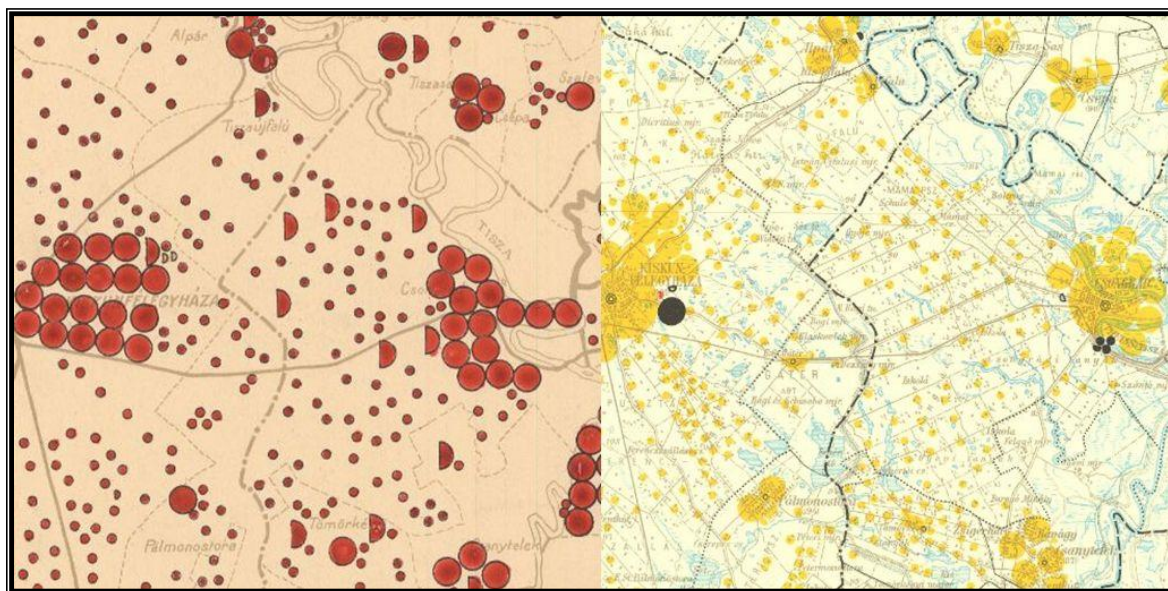
¹⁴⁰ Keményfi Róbert: *Nehéz örökség...* 2010. i. m., 18.

¹⁴¹ Fahlbusch, Michael: *Im Dienste des Deutschtums in Südosteuropa...* 2004. i. m., 195.

¹⁴² Keményfi Róbert: *Nehéz örökség...* 2010. i. m., 21.

példányait, hiszen azok a magyar kartográfia büszkeségének számítottak, ráadásul intenzív használatban is lehettek, hiszen éppen ekkoriban szerkesztették meg ezen szelvények nyomán a Magyarországnak, valamint Erdélynek és Magyarország keleti részeinek néprajzi térképeit. A módszertani egyezés még a legrészletesebb szinten is oly mértékű, hogy nyilvánvaló: Krallertet ez a térképmű inspirálta. Még az 500 és 50 főt reprezentáló jelek, a félkörök alkalmazása is azonos.

A magyarokra nézve ugyanakkor rendkívül kedvezőtlen a sorozatok színezése. Az élénksárga színezés tulajdonképpen még hangsúlyozza is a más etnikumok jelenlétét a kevert etnikumú területeken, míg a külterületi magyar népesség kicsiny sárga jelei szinte elvesznek az alaptérkép nyújtotta térben. Valószínűleg inkább kivitelezési hiba, semmint szándékos megoldás, hogy Krallert az albánokat a Jugoszlávia-sorozatban ugyanolyan sárga színnel jelölte, mint a magyarokat. Ez annál is inkább furcsa, hogy ez egy sorozaton belül történt. Az egyes szelvényeken belül ez nem probléma, mert minden szelvényhez külön jelmagyarázatot mellékeltek, ugyanakkor ily módon a sorozat jelkulcsa nem egységes. Ez kivált a tekintetben kap nagy jelentőséget, hogy a térkép két egymástól különböző, jelentős létszámú etnikumot vont össze. Ezt a problémát az sem orvosolja teljesen, hogy azokon a szelvényeken, ahol mindkét etnikum jelen van, a kisebb létszámút az adott csoport neve kezdőbetűjének felülnyomásával különböztették meg.

34. ábra: A tanyahálózat összevetése a Bátky-Kogutowicz- (balra) és a Krallert-féle (jobbra) térképen

*Lelőhely: Hadtörténelmi Levéltár Térképtára, Geographische Zentralbibliothek, Leibniz
Institut für Länderkunde, Lipcse*

Krallertéket, mint az fentebb is kiderült, elsősorban a németiség és a zsidóság száma és területi elhelyezkedése érdekelte a régióban, a többi etnikum politikai szempontból mellékes, alárendelt szereppel bírt. A náci Németországnak mindössze az volt fontos, hogy az etnikai konfliktusok ne vezessenek háborúhoz a német érdekszférán belül egy olyan történelmi helyzetben, amikor a Szovjetunió megtámadására készülődött a német vezetés. Tulajdonképpen a második bécsi döntés német motivációi is nagyjából e cél jegyében értelmezhetők. A németek ezekben az években jobban bíztak a románok szövetségében, mint a Horthy vezette Magyarországon. Ez a tény tükröződik például Észak-Erdélynek a második bécsi döntés során meghúzott déli határának Kolozsvár és Marosvásárhely közötti futásában is, ahol az etnikai összetételre való tekintet nélkül a Nagysármás környéki földgázmezőket a románok kezén hagyták. Ezt a beszögellést nevezte a köznyelv „Göring-könyöknek”, vagy „Ribbentrop-sapkának”.¹⁴³ Valamelyest hasonló alapállás olvasható ki a Volkstumskarte-sorozaton a román etnikum élénklila színezésének megválasztásából, mely a piros és a fekete után a leginkább szembevető szín ezeken a térképeken.

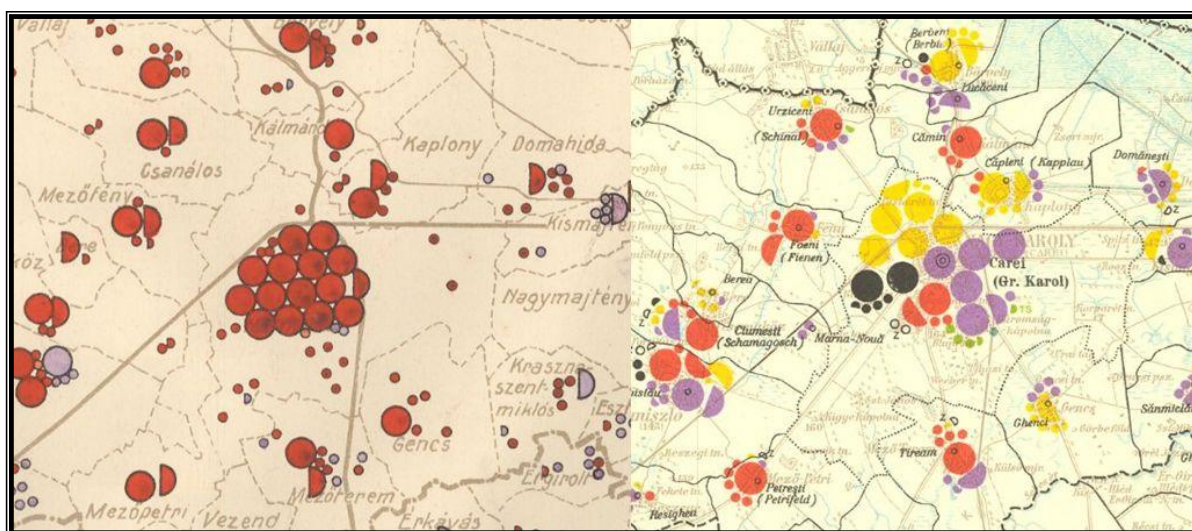
A román sorozatnak a Bátty–Kogutowicz-féle térképpel való összevetés mutat egyéb érdekességeket is. A '30-as években lezajlott népszámlálások, szemben az 1910-es magyarországi népszámlálással, az anyanyelv mellett helyenként¹⁴⁴ rákérdeztek az nemzetiségre is. Ez egyrészt rendkívül megnövelte a lehetséges kategóriák számát, ugyanakkor valamelyest árnyalta, módosította a térkép jelentésrétegeit az anyanyelvi összetételen alapuló Bátty–Kogutowicz-térképhez képest. A nemzetiség ugyanis jóval érzékenyebb, mint az anyanyelv, ennél fogva jóval több kategória is van belőle, ugyanakkor jóval kevésbé bír egyértelmű definícióval, a politikai szempontoknak kevésbé ellenálló, így jóval változékonyabb struktúrát eredményezhet, ennél fogva önálló alkalmazása torz, nem egy esetben politikailag szélsőségesen manipulatív képet eredményezhet.¹⁴⁵ A Krallert-térkép, ahol lehetett, célja szerint tudatosan választotta térképe alapjául a nemzetiséget az anyanyelv helyett, a magyar térkép-szerkesztők ezt jellemzően kerülni igyekeztek.

¹⁴³ Nagy József: *Székelyföld határvédelmének megszervezése a második világháború idején*. 2008. i. m., 29., de ismeretes volt a Göring-has elnevezés is, illetve az ettől a területtől keletre lévő, Magyarországhoz visszakerült területekre vonatkoztatva pedig a „székely zsák”- kifejezés is.

¹⁴⁴ A gyakorlat nem egységes, például Románia esetében már 1930-ban volt ilyen kategória, Magyarország esetében 1941-ben jelent ez meg.

¹⁴⁵ Peter Haggett kultúra-elmélete például strukturális szétválasztás mellett érvelve egy régió kulturális tagolódását három pillérre, az anyanyelvre, a vallásra és a nemzetiségre alapozva írja le. Lásd: Haggett, Peter: *Geográfia globális szintézis*. 2006. i. m., 223. Azt, hogy ezen pillérek a valóságban nem mindig fedik egymást, sőt akár jelentős eltérések is lehetnek köztük, jól mutatja az egykori Jugoszláviának kivált a '90-es évek ekötti kulturális tagolódása.

A Bátky-Kogutowicz-sorozatok nem tüntették fel külön csoportként a zsidókat¹⁴⁶ és a cigányokat, továbbá nem jelezték a kétnyelvű csoportokat sem. Ennek folytán a Bátky-Kogutowicz-sorozat egyes területeken jóval több magyart tüntetett föl, mint a későbbi térképek. Ezt láthatjuk például a trianoni határ közelében fekvő, de azon kívülre került, Nagykároly esetében. Ennél a pontnál megfontolásra érdemes, hogy egyrészt a térképszerkesztő a rendelkezésre álló adatsorokból tud kiindulni, másrészt pedig Nagykároly esetében – a közeli határvonás következtében – ezen 20 év alatt is jelentős népességmozgások következtek be.

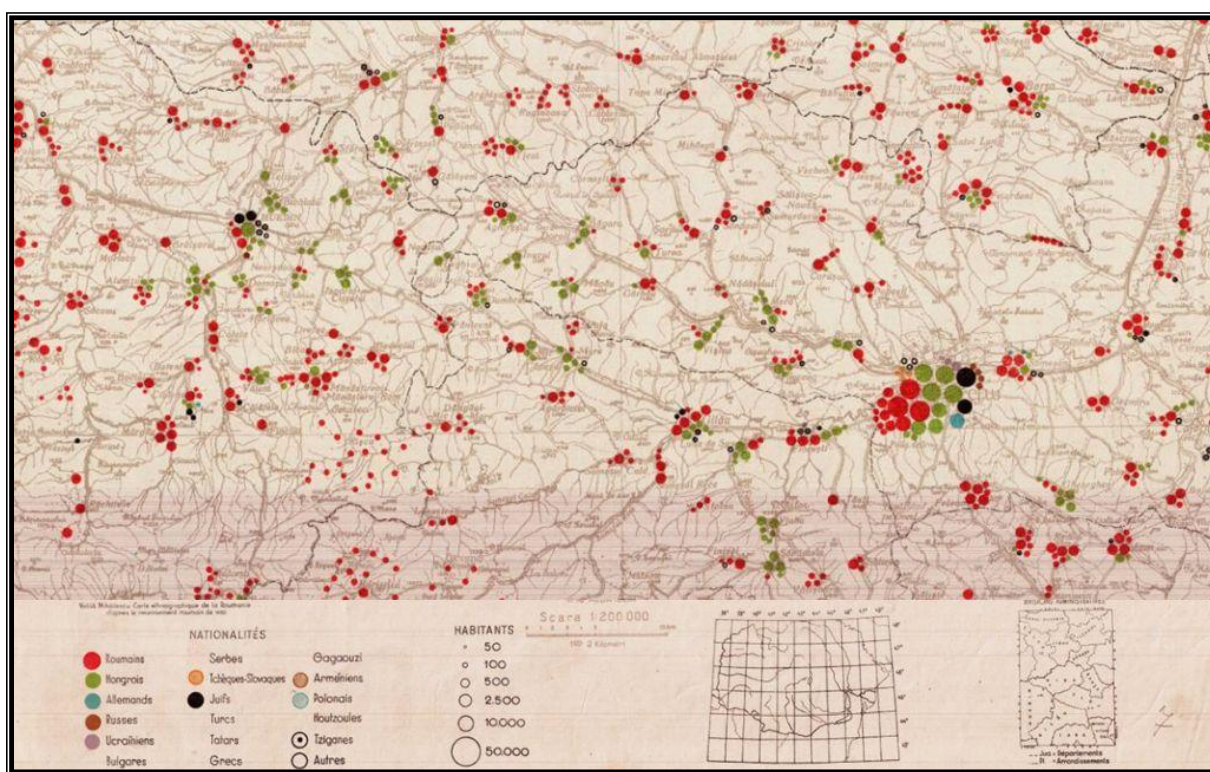
35. ábra: Nagykároly környéke a Bátky-Kogutowicz-sorozaton (balra) és Krallert Románia-sorozatában (jobbra)

Lelőhely: Hadtörténelmi Levéltár Térképtár (balra), Geographische Zentralbibliothek, Leibniz Institut für Länderkunde, Lipcse (jobbra)

A vizsgált térképészeti eljárás utolsó példája a korszakból a Vintilă Mihăilescu bukaresti egyetemi professzor által szerkesztett, 1:200 000-es méretarányú, Romániát feldolgozó "Carte ethnique de la Roumanie d'après le recensement roumain de l'année 1930." című térképsorozat. A térkép pontos keletkezési idejét nem tüntették fel, ugyanakkor jó kiindulópont lehet, hogy a térképi gyámrajznál néhány esetben feltűntettek dátumot a térkép szegélyén. Ezek a dátumok 1944. szeptember 5. és 1945. december 2. közé esnek. Ebből arra lehet következtetni, hogy az etnikai adatok legkorábban 1945 végén kerülhettek az alaptérképre.

¹⁴⁶ A zsidóságot a magyar népszámlálások kizárólag vallási kategóriának tekintették, leszámítva az 1941-es népszámlálást, így térképi ábrázolásuk a különböző adatsorok kombinálást követően volt lehetséges.

Az egyetlen általam ismert írásos forrás erről a térképről Viorel Achim bukaresti történésztől származik.¹⁴⁷ Ő tanulmányában, amely döntően Sabin Manuilă és Wilfried Krallert kapcsolatát dolgozza fel, azt állítja, hogy Romániáról nem készült ilyen részletes néprajzi térkép az 1930-as romániai népszámlálás alapján,¹⁴⁸ így évekig Krallert sorozatait használta a román tudományos- és politikai közvélemény, amelyből a különböző állami szervek összesen mintegy 15 darabot kaptak.¹⁴⁹ Viorel Achim szerint a Mihăilescu-térképet 1941 végén kezdték szerkeszteni a (román) Földrajzi Társaságban, melyet a második világháborút lezáró 1946-os párizsi béketárgyalásokra szántak, végül azonban nem készült el teljes terjedelmében.¹⁵⁰

36. ábra: Vintilă Mihăilescu: Carte ethnique de la Roumanie d'après le recensement roumain de l'année 1930. (részlet)¹⁵¹

Ez a térkép is az eddigiekhez hasonlóan abszolút adatokkal dolgozik. A térképen alkalmazott jelek kizárólag körök, 50, 100, 500, 2500, 10 000 és 50 000 főt reprezentálnak. Ilyen nagyszámú kategória mellett ez komoly tervezési hiba, így ugyanis a jeleket nagyságuk

¹⁴⁷ Achim, Viorel: *Romanian-German Collaboration in Ethnopolitics...* 2005. i. m., 139–154.

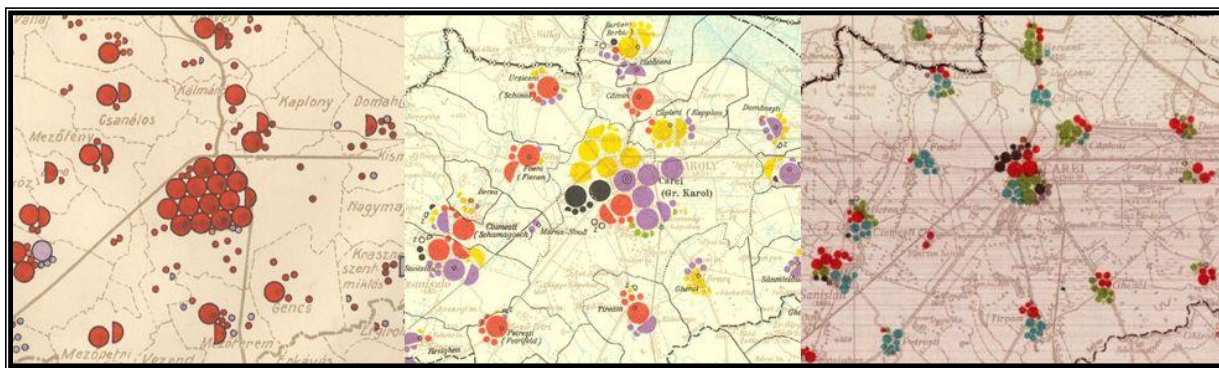
¹⁴⁸ Nemi megszorítással ennek ellentmondanak a fentebb bemutatott 1940-es keltezésű, magyar térképek alapján készült művek.

¹⁴⁹ Achim, Viorel: *Romanian-German Collaboration in Ethnopolitics...* 2005. i. m., 147.

¹⁵⁰ Achim, Viorel: *Romanian-German Collaboration in Ethnopolitics...* 2005. i. m., 149.

¹⁵¹ A képért köszönet Bartos-Elekes Zsombornak.

szerint nehezen lehet megkülönböztetni, célravezetőbb lett volna – a korábbi példákhoz hasonlóan – félkörök bevezetése a köztes kategóriák számára. A Bátky-Kogutowicz- és a Krallert-térképpel összevetve megállapíthatjuk, hogy az adott népességszámot jóval kisebb körök reprezentálják, így a térkép jóval kevésbé „sűrű”, mint a többi, azonos méretarányú sorozat, olyan benyomást keltve, mintha eleve kevesebb lenne itt a népesség.

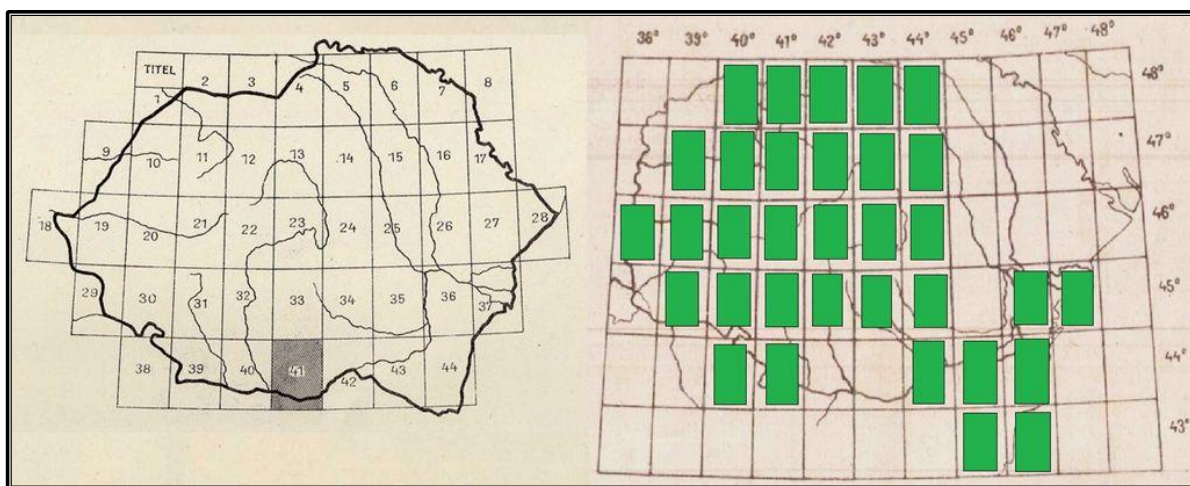
37. ábra: a Bátky-Kogutowicz- (balra), a Krallert (középen), és a Mihăilescu-térkép (jobbra) összevetése Nagykaroly környékén¹⁵²

Lelőhely: Hadtörténelmi Levéltár Térképtára (balra), Geographische Zentralbibliothek, Leibniz Institut für Länderkunde (középen)

A térkép ugyanazt a szelvényezést alkalmazza, mint a Bátky–Kogutowicz-, illetve a Krallert-féle térképsorozat. Feltételezhető, hogy a térképmű végül nem készült el teljesen, hiszen ilyen szelvényezés mellett Románia területe 44 szelvényre fért volna el (ahogy a Krallert-sorozatban is), de a második világháború utáni területe is 39 szelvényt igényelt volna, azonban a különböző közgyűjteményekben¹⁵³ rendre csak 33-35 lap érhető el. A londoni Royal Geographical Society 33 lapos példányát megvizsgálva feltűnik, hogy a szelvények elsősorban a román szempontból vitatott területeket, így Erdélyt és Dobrudzsát fedik le teljes egészében (az alábbi ábrán zöld négyszögekkel jelöltük Royal Geographical Society állományában elérhető szelvényeket), míg a besszarábiai területek teljesen hiányoznak, emellett három, Moldva keleti részét tartalmazó szelvény sem érhető el.

¹⁵² A Mihăilescu-térképről készült képekért köszönet Bartos-Elekes Zsombornak.

¹⁵³ Lásd a Royal Geographical Society Library, Sorbonne - Institut de géographie, University of Wisconsin (AGS Library), Columbia University Library, Dartmouth College Library példányainak leírását.

38. ábra: Krallert¹⁵⁴ (balra) és Mihăilescu (jobbra) Románia-sorozatainak áttekintő-szelvényei¹⁵⁵

Lelőhely: Geographische Zentralbibliothek, Leibniz Institut für Länderkunde, Lipcse (balra)

A térkép különlegessége az eddig bemutatottakkal szemben, hogy az 1930-as állapothoz képest határon túli területekre is felvitték az adatokat. A leírásból kiderül, hogy a külföldi területekhez az adott országok korábbi (Magyarország esetében például az 1910-es) népszámlálásait használták. Ez a nagyfokú időbeli mozaikosság miatt problémás, egyes területeken ugyanis jelentős térbeli változások történtek a jelzett időintervallumban. Ez még talán magyarázható lenne azzal, hogy a térkép szerkesztője nem ért el frissebb népszámlálási adatsorokat ezekre a területre vonatkoztatva, azonban más torzítás is adódik.

Nem egyértelmű, hogy a térkép szerkesztője milyen megfontolás alapján vett fel egyes határon túli területeket. A probléma az, hogy az egyes, határon átnyúló szelvények külföldi területei nem minden esetben vannak teljesen feltöltve adatokkal (egyes esetekben egyáltalán nem). Magyarország esetében például – a román földrajzi érveléshez hasonlóan – a Tiszaáig ábrázolták az egyes települések adatait. A Magyarországhoz, Csehszlovákiához, majd megint Magyarországhoz tartozó Kárpátalja esetében csak a Tisza völgyében, a Rahó-Körösmező vonalon vettek fel adatokat. Romániától északra, a Szovjetunió területén semmilyen adatot nem vettek fel, sőt az 1940-ben a Szovjetunióhoz került Besszarábia egésze, de Moldva egy része is hiányzik a térképről. Bulgária esetében Dél-Dobrudzsát, míg Jugoszlávia esetében a Duna és a Morava folyók által határolt, délen Zaječar magasságáig húzódó területeken vettek fel adatokat. Ez utóbbi esetben ráadásul a lehatárolt területen is hiányzik több település adata,

¹⁵⁴ Érdekes, hogy a Krallert által szerkesztett térkép áttekintő-szelvénye hibásan ábrázolja az erdélyi folyóhálózatot, a Maros felső szakaszát az Olthoz kapcsolja.

¹⁵⁵ A Mihăilescu-térkép részletéért köszönet Bartos-Elekes Zsombornak.

s megállapítható, hogy leginkább a román népességű településeket tüntették fel. Egyes esetekben tették ezt ráadásul úgy, hogy az adott település és a román határ között 25 km és megannyi település maradt üresen.¹⁵⁶ A határon túl felvett területekben az a közös, hogy valamilyen (etnikai, történelmi, földrajzi) érvelés mentén az 1944 augusztusában a tengely-hatalmak közül kiugrott Románia hagyományosan román vonatkozásának tekintette ezeket. A térképnek a béketárgyalásokkal való összefüggését erősíti az is, hogy viszont a szövetséges hatalomnak számító Szovjetunió területén akkor sem vettek fel adatokat, ha valóban erős román többségű területekről volt szó. Ezt a véleményt támasztja alá a térkép leírásának a II. világháború idején domináló német helyett francia volta is.¹⁵⁷

A térkép jelentősen torzít a tekintetben is, hogy a külterületi adatok felvétele nem egységes, igaz, hogy ezeknek a különböző népszámlálásokon történő gyűjtése is változatos. Jellemzően a román vonatkozású területeken, például a Mócöldön alaposan ábrázolták a külterületi adatokat is (ahol az 1930-as népszámlálás hivatalos anyagai ezt nem is tartalmazták), ugyanakkor például a Tiszántúl esetében egyetlen külterületet sem ábrázoltak (pedig itt hivatalosan is elérhető lett volna ilyen adat). A kérdés megértéséhez érdemes figyelembe venni azt is, hogy az első világháború után domináló hagyományos emberföldrajzi szemlélettel párhuzamosan a román tudományos közvéleményben a '30-as évektől felbukkant, a második bécsi döntés idején pedig rendkívül megerősödött az a vélekedés, hogy a vitás határokat – a homogén etnikai tömbök, hosszabb távon pedig egységes nemzetállamok létrehozását célzó – kötelező jellegű népességcserével lehet rendezni, melyben a területi revízió csak marginális szerepet játszhat.¹⁵⁸ Ez a döntően Sabin Manuilă nevéhez köthető vonulat valamelyest módosította a román érvelést, az etnikai összetételt állította megközelítése fókuszpontjába. A magyar fél ezt nem tartotta elfogadhatónak, mert számára aránytalan lett volna, hiszen alig néhány ezer román élt Magyarország trianoni ország-területén, szemben a milliós nagyságrendű Romániában élő magyar népességgel. A magyar, döntően területi alapú érvelés legfeljebb az önkéntes népességcserét volt hajlandó támogatni. Végül azonban a kérdés politikai alapon rendeződött, így – noha Kelet-Közép-Európában ez a nagy népességmoz(gat)ások, kitelepítések időszaka – végül nem került sor az ilyen irányú tervek megvalósítására. Ebben az összefüggésben sokkal inkább tűnik a Mihăilescu-térkép az esetleges lakosságcsere háttéranyagának, semmint összetettebb, újdonságot tartalmazó

¹⁵⁶ Például Bezdivica település esetében.

¹⁵⁷ Korábbi francia hatás azért sem lehet, mert a térképen szereplő 1930-as román népszámlálás eredményei csak 1938-ban jelentek meg. Lásd: Manuilă, Sabin: *Recensământul General al Populației Române din 1930*. 1938. i. m., 528.

¹⁵⁸ A téma alapos körüljárását adja L. Balogh Béni és Olti Ágoston cikke. Lásd: L. Balogh Béni – Olti Ágoston: *A román-magyar lakosságcsere kérdése 1940 – 1947 között*. 2006. i. m. 597-620.

területi érvelést alátámasztó anyagnak. Ezt támasztja alá az is, hogy a román határon túli területeken jobbra centrálisan ábrázolták a térképet, inkább a románság összeszámlálhatóságát, semmint területhasználati jellegzetességeiket sugallva.

Összességében megállapíthatjuk, hogy sok etnikai térkép készült elsősorban Közép-Európában az 1940-es évek közepéig, s ezek közül több kimutatható, közvetlen kapcsolatban állt Kogutowicz Károlyék térképével.

Összefoglalás

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a Bátky Zsigmond és Kogutowicz Károly által 1918-ban szerkesztett Magyarország 1:200 000-es méretarányú néprajzi térképe a magyar etnikai térképezés történetének egyik legmeghatározóbb, ugyanakkor napjainkra úgyszólván elfelejtett eleme. A térkép módszertanának származástörténete egy európai perspektívájú történetet villant fel, ahol azonban a tudományos meghonosítás nem a magyar, hanem az egyébként kisebb adattartalmú, egy évvel későbbi svéd példához, Sten de Geer Svédország Népeségi Atlaszához kötődik. A módszer átvételének körülményeit árnyalja Cs. Sebestyén Károlynak és Bátky Zsigmondnak a térkép eredetiségével kapcsolatos nézeteltérések kapcsán megromlott viszonya. Bátky, mint láthattuk, csak később csatlakozott a térkép szerkesztéséhez, ugyanakkor a levéltári források egyértelműen őt is a térkép szerkesztőjeként tüntetik fel.

A térkép újítása, hogy a népességet abszolút adatokkal ábrázolva a külterületekre is nagy hangsúlyt fektetett, és így híven tükrözi vissza a különböző etnikumok térfoglalási és területhasználati gyakorlatát. Ennek különösen a magyar tanyarendszernek az egyéb módszerrel készült etnikai térképeken nem látható sajátosságai demonstrálásában volt szerepe. Nagy mérete és bonyolult szelvényezése miatt a térkép kevésbé volt alkalmas közvetlen, átfogó szemléltetésre, azonban rendkívüli részletessége és abszolút adatai miatt tökéletesen alkalmas volt arra, hogy a más módszerrel készült etnikai térképek hibáit felfedje, továbbá a települési szintű analízis során is pótolhatatlan adalékokkal szolgálhatott. Hatalmas eredménye volt a magyar geográfiának, hogy több tudományterület bevonásával ez a mindmáig vélelmezhetően legnagyobb méretű, legrészletesebb térképmű alig néhány hét alatt elkészülhetett.

A Központi Királyi Statisztikai Hivatallal együttműködésben megvalósított vállalkozás során több hasonló térképsorozat is készült, de ezek a népesség külterületi adataira nem voltak tekintettel. A térképek eredetileg a trianoni béketárgyalásokra készültek, végül azonban magyar részről ezeket nem vitték ki. Az amerikai békedelegáció azonban magával vitte KSH-ban készült sorozatok néhány példányát a béketárgyalásokra, majd ezek az Amerikai Földrajzi Társaság állományába kerültek. Hatásuk a tárgyalások menetére ugyanakkor nem volt, nem lehetett. Azonban a tudományos közvélemény a '20-as évek elején hatalmi tömbtől függetlenül tisztelettel adózott a térkép módszertana és kivitelezése előtt, annak dacára, hogy ezek a vélemények politika előítélettől nem mindig voltak mentesek.

Később is készítettek közvetlenül, vagy közvetve ezen térkép alapján ilyen jellegű térképeket, azonban felhasználásának igazi reneszánsza a második világháború küszöbén a magyar revíziós törekvések időszakában jött el. Számos térképmű készült ekkor magyar, román és német részről a jelzett módszertannal. Ezek jobbára a kárpát-medencei törésvonalak és konfliktusok mentén egymásra reflektáló térképművek voltak, de szerepelnek köztük olyan ideológiailag terhelt tételek is, mint a nemzetiszocialista Németország hatalmi és politikai törekvéseit tükröző, négy országot lefedő Volkstumskarte-sorozatok. Ez a történet egészen a második világháborút követő román béke-előkészületekig húzódik.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a magyar etnikai térképezés egyik legnagyobb horderejű alkotásáról van szó, amely amellet, hogy már keletkezésekor a szakma jelentős részét megmozgatta, évtizedekig kimutatható hatással bírt nem csak a magyar, de a nemzetközi etnikai térképezés gyakorlatára is.

További perspektívák

A dolgozat rengeteg továbbviendő kutatási irányt jelöl ki, melyek esetenként jelentős hatással voltak a két világháború közötti időszak közép-európai történelmére. A közeljövőben tervezem megvizsgálni a KSH, illetve a KSH-ban akkor dolgozó személyek levéltári anyagait elsősorban a tekintetben, hogy az ott készült sorozatok milyen körülmények között készültek el. Az Amerikai Földrajzi Társaság könyvtárának korabeli, magyar vonatkozású állományát megvizsgálva szembetűnik, hogy elsősorban a KSH-ban készült állományok teszik ki az ottani gyűjtemény túlnyomó részét. Talán ez ügyben is támpontot nyújthatnak ezek az anyagok, de a leghasznosabb volna az Amerikai Földrajzi Társaság levéltári anyagaiban kutatni.

Tervezem a Bátty-Kogutowicz-, illetve KSH-sorozatok további példányainak felkutatását, illetve a hozzájuk fűződő történetek leírását is, továbbá B. C. Wallis és Bátty-Kogutowicz módszerének összehasonlító elemzését. Ennek további kifutása a brit béke-előkészületek átfogó kutatása az intézményi struktúrától az egyes személyekig, illetve térképművekig. Ezzel kapcsolatban külön érdekes lehet az amerikai Inquiry és a brit béke-előkészítés közötti szakmai kapcsolat vizsgálata.

A közeljövőben tervezem, hogy alaposabban megvizsgáljam Krallert térképei és a Bátty-Kogutowicz sorozat közötti kapcsolatot. Szeretném alaposabban megvizsgálni Krallert térképeit, munkásságát, illetve ezzel összefüggésben a Publikationsstelle Wien-nek régiókra irányuló térképészeti munkálatait, kutatásait a második világháború során.

Köszönetnyilvánítás

Témavezetésemet Probáld Ferenc professzor úr, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Regionális Földrajzi Tanszékének professor emeritusa örömmel vállalta, ezúton szeretnék köszönetet mondani tanácsaiért, biztatásáért. Továbbá szeretnék köszönetet mondani külső konzulenseimnek: lipcsei mentorom, Ute Wardenga, a Leibniz Institut für Länderkunde igazgatóhelyettese, valamint a Lipcsei Egyetem óraadó tanára a dolgozat kezdeti részeitől hasznos tanácsokkal látott el, valamint a téma kapcsán hasznos tapasztalatokkal gazdagodhattam egy nyugat-európai kutatóintézet mindennapjait illetően. Az MTA TK Kisebbségkutató Intézetbeli mentorom, az MTA TK KI Kisebbségtörténeti és Etnopolitikai osztályának vezetője, Bárdi Nándor különösen a téma társadalomtudományi perspektíváit illetően, illetve a szakma különböző tagjaival való összekötésben volt pótolhatatlan segítségemre. Török Zsolt Győzőhöz, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszékének docenséhez elsősorban olyan térképészeti kérdésekkel fordulhattam, melyek kisebb hangsúlyt kapnak a geográfus-képzésben.

A kutatóutak anyagi finanszírozásáért hálás köszönettel tartozom a Jancsó Alapítványnak, illetve a kutatásokhoz kötődő két pályázatomat (Lipcse, Kolozsvár) is támogató Campus Hungary ösztöndíjirodának. Köszönetemet szeretném kifejezni a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézetnek, itt elsősorban Gidó Attilának, illetve a Leibniz Institut für Länderkunde-nak, hogy ösztöndíjas kutatóként fogadtak.

A kutatás során rengeteg egyeztetést folytattam e-mailben és személyesen is az állományi kérdésektől összetettebb térképészeti kérdésekig. Ezzel kapcsolatban szeretnék köszönetet mondani Dirk Hänsgennek, Normann Hennigesnek, Stefan Pietschnek, a Leibniz Institut für Länderkunde munkatársainak, Kocsis Károlynak, az MTA Földrajztudományi Kutatóintézete igazgatójának, Keményfi Róbertnek, a Debreceni Egyetem Néprajz Tanszékének oktatójának, Jeney János Györgynek, az ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola Térképész Programjának és a Drezdai Műszaki Egyetem Térképészeti Intézetének doktoranduszának, Reisz T. Csabának, a Magyar Országos Levéltár címzetes főigazgatójának, Bartos-Elekes Zsombornak, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem docensének, Hegedüs Ábelnek, a Hadtörténelmi Levéltár Térképtára munkatársának, Filep Antal néprajzkutatónak, továbbá a különböző közgyűjtemények vezetőinek, kezelőinek.

IV. FÜGGELÉK

Forrásközlés

A függelékben a dolgozathoz kapcsolódó levéltári forrásokat közlök. A leközlés rendje időrendi alapon történik, melynél az adott irat (vélelmezett) keletkezési idejét vettük alapul, függetlenül annak jellegétől, és keletkezési helyétől. Az egyes iratoknál igyekszünk szerepeltetni az irat előállítóját, esetleges címzettjét is, valamennyi elérhető fontosabb adattal együtt. A dőltbetűs részek szó szerinti idézetek az eredeti szövegből. Az egyes szövegrészleteket eredeti tördelésben és helyesírással közöljük.

Magyar Földräzi Társaság könyvtára

Levéltári anyagok évek szerint rendezve, 1918-as dosszié

1918/16

A/4-es papír félbe hajtva, gépelt szöveg, Teleki saját kezű aláírásával

Országos Hadigondozó Hivatal pecsétje

Budapest, 1918. október hó 10-én

Igen tisztelt Bátky dr. Ur!

Telefonon nem tudván megtalálni, így kérem arra, hogy méltóztassék felkeresni Csánki Dezsőt, aki szeretné a néprajz-történelmi térképek dolgát beszélni és támogatást nyújtani a levéltár részéről minden tekintetben. Ugyanekkor kérném őt felszólítani mindnyájunk nevében az előadás –ciklusban való részvételre. – Több urnak irtam és felkértem őket, hogy Bátky Dr. urhoz címezzék válaszaikat.-

Kohutovizttal kétszer voltunk Budaynál,

2. oldal

minden rendben van, a munka megindul, a részle-

teket Kohutovitz majd elmondja.- Én délben elutazom, címemet az Országos Hadigondozó Hivatalban tudják, ha bármi tekintetben szükséges, kérem nekem a Hivatal által sürgönyöztetni, vagy express levelet küldeni.- Nyolc nap múlva újra itt akarok lenni, legalább néhány napra, hogy a továbbiakat megbeszélhesük.-

Őszinte híve

Teleki Pál

Magyar Földräzi Társaság könyvtára
Levéltári anyagok évek szerint rendezve, 1919-es dosszié

1919/1

A/3-a füzet szerűen félbehajtott lapok

Választmány ülés jegyzőkönyve 1919. január 16.

„Jelen vannak:

Papp Károly alelnök elnökle alatt, gr. Telei Pál főtitkár, Havass Rezső h. elnök, Lóczy Lajos h. elnö, Bogdánfy Ödön, Petz (Tesz?) Aladár, báró Harkányi Béla, Ilosvay Lajos, Kogutowitz Károly, Littke Aurél, Makay Béla, Pomperi Elemér, Réthly Antal, Róna Zsigmond, Steiner Lajos, Macsen György (?) pénztáros, Hézser Aurél titkár.

Hitelesítők: Kogutowicz Károly és Makay Béla

(részletek)

(2. oldal)

1, Papp Károly, alelnök

„(...) A Földrajzi Társaság a forradalom óta beállott új helyzetben sem maradt tétlen. Tagjai közül többen részt vesznek a kormány megbízásából a béketárgyalások számára készülő Magyarország részletes néprajzi térképének megszerkesztésében és hazánkat a külföld előtt ismertető propaganda füzet készítésében. (...)”

(4. oldal)

6,

„Főtitkár jelentést tesz azokról a térképészeti munkálatokról, melyeknek eredménye Magyarország 1/200, 000 méretű néprajzi térképe lett. Ezeket a térképeket nemcsak a béketárgyalásokon használhatjuk fel igazaink védelmére, hanem bennük rendkívül értékes és tanulságos térképet nyertünk. Ennek a munkának a megkészítésében Bátky Zsigmond, Littke Aurél, Kogutowitz Károly és Hézser Aurél társulati tagok vettek részt. A munka a Társaság égisze alatt készült.

Választmány a bemutatott térképek iránt őszinte elismeréssel adózik s Makay Béla indítványára a munka szerkesztőinek a Társaság nevében köszönetét nyilvánítja.”

(6. oldal)

11,

„Titkár jelenti (...)

Két szakülést tartottunk, az egyiket dec 21-én

az Iparművészeti Múzeum Könyvtárában, hol Kogutowicz Dr. bemutatta a kormány megbízásából készült 1/200 000 méretű néprajzi térképet, január 7-én ugyancsak Kogutowicz dr.: A magyar térképírás múltja és jövője cz. Tartott értékes előadást, melyre katonai szakembereket is meghívtunk.

Közleményeink szeptember óta nem jelenhettek meg, mert a kívánt szaklappapírt nem kaptuk meg.(...)”

Magyar Földrajzi Társaság könyvtára

Levéltári anyagok évek szerint rendezve, 1919-es dosszié

1919/2

A/3-asmretű, füzetyszerűen félbehajtott lapok

„Választmány ülés jegyzőkönyve 1919. február 13.

*Jelen vannak: Papp Károly alelnök elnöklete alatt: Lóczy Lajos és Havass Rezső h. elnökök, gr. Teleki Pál főtitkár, Hézsér Aurél titkár, Marczell György pénztáros
Bátky Zsigmond, Bogdánfy Öön, Erdődi Kálmán, Halász Gyula, Ilosvay Lajos, Kővári Albin, Kogutowicz Károly, Pécsi Albert, Róna Zsigmond és Widiámer Arthur v.tagok.*

Hitelesítők: Bogdánfy Ödön, Róna Zsigmond”

(részletek)

2. oldal

(Főtitkár)

„(...) Jelenti továbbá, hogy a közelmúlt hónapokban geográfusaink által készített részletes települési-néprajzi térkép három teljes példányát sikerült kijuttatni a külföld tájékoztatására.(...)”

Magyar Földrajzi Társaság 1919/10

A/3-as méretű, füzetyszerűen félbehajtott lap

Gépelte szöveg, eredeti aláírások

„Tisztelt Választmány!

Alulírottak az elmúlt félesztendőben a béketárgyalást előkészítő munkálatokban hivatalos megbízatás alapján valamint önkéntesen is részt vettek. Ennek eredményeként egy sor ismeretterjesztő, agitációs és tudományos, kisebb-nagyobb munka és különféle térkép látott nagyvilágot. E munkák legnagyobb része névtelenül jelent meg.

A végleges béketárgyalások ideje elkövetkeztén, nem lehetetlen, hogy egyik vagy másik szerzőnek álláspontjáért sikra kell szállania, munkájáért felelősséget kell vállalnia. <Viszont> egyikünk sem kíván idegen tollakkal ékeskedni, de a szerzői jogok biztosítása végett is szükségesnek látjuk, hogy egyszer megállapítsuk, hogy e munkáknak kik a szerzői. A legmegfelelőbbnek véltük, ha ezt a Társaság Választmánya előtt cselekedjük, különös tekintettel arra, hogy éppen a választmány előtt történtek téves bejelentések.

(Tudomásunk szerint)(áthúзва) A következő földrajzi vonatkozású művek jelentek meg:

„La Hongrie” A miniszterelnökség megbízásából szerkeszt-

dr. Bátky, dr. Kogutowicz, és dr. Pécsi

Magyarország 1:200.000 néprajzi térképe /kézirat/.

Teleki Pál gróf kezdeményezésére, dr Kogutowicz

Károly módszere szerint, az alaptérképet dr.
Kogutowicz Károly vezetése alatt, a Statiszt. Hiv.
a néprajzi részét dr. Bátky Zsigmond vezetése a-
latt készítették: Hézsér Aurél, Littke Aurél,
Schmidt Tibolt.

Magyarország 1:300.000 néprajzi térképe Dembinszky Vladi-
mir, Ferenczi István, Halász Gyula, Herbst Ernő

2. oldal

Kogutowicz Lajos, Littke Aurél, Madarassy László,
Marczell György, Schmidt Tibolt, Steiner Lajos, köz-
reműködésével szerkesztették dr. Bátky Zsigmond és
dr. Kogutowicz Károly

Magyarság Egysége. /Röpirat/ szerkesztették dr. Bátky, dr.
Kogutowicz, dr. Pécsi, munkatársak dr. Kovács Alajos
dr. Móricz Miklós

Budapest, 1919. március 13.

Kiváló tisztelettel

Dr Kogutowicz Károly, Dr. Bátky Zsigmond, Pécsi Albert”

Royal Geographical Society Library – brit Királyi Földrajzi Társaság könyvtára, London
RGS/CB8/ B. C. Wallis

I. levél:

feladó: Royal Geographical Society titkárság
címezett: Berthie Cotterel Wallis
gévelt levél

„25 June 1920.

Dear Mr. Wallis,

We have received from the Officer of the Supreme

Economic Council of Budapest a very elaborate ethnographical map showing the population of Hungary by a Professor Charles Kogutoivies.

I hope next time you are here you will be able to examine these and tell us what think of it as you know much more about the subject than anyone.

*Yours very truly,
Secretary”*

II. levél

feladó: J. A. Lyons

címzett: Berthie Cotterel Wallis, Geographical Journal szerkesztősége (Royal Geographical Society titkárság)
gévelt levél

„B. C. Wallis Esq.

The Economic Council

Budapest, June

12th 1920.

British Delegation

Hotel Hungaria

To: - The Editor,

pecsét: R. GEOGR. SOC.

Recd. 22. JUN. 1920.

Geographical Journal,

Royal Geographical Society,

LONDON

Dear Sir,

Dr. Charles Kogutoivicz of Budapest has requested me to forward you two copies of an ethnographical map showing the population of Hungary.

This shows the pre-war territory of Hungary, but does not show the actual limited territory. The system of showing the density of population, and the different nationalities is ingenious and

simple and will no doubt prove of interest.

Yours faithfully,

J. A. Lyons

Major R. E. ”

III. levél

feladó: Kogutowicz Károly

címzett: J. A. Lyons

kézzel írott levél

„Budapest, 9th June 1920.

Dear Sir,

*I have the honour to present you
enclosed a copy of Hungary's great eth-
nographical map redacted by me.*

*Excluding every political allusion, I
should consider merely out of scientific
point of view, the publication of a critique
of this map – that in its completeness is
without its like – in one of the next num-
bers of the Geographical Journal as a great
advantage.*

Most respectfully yours

Dr. Kogutowicz

Prof. of King Elisabeth Highschool

VII. Istvan Út 91-93

Budapest.”

IV. levél

feladó: Royal Geographical Society titkárság

címzett: J.A. Lyons

gépielt levél

„25 June 1920.

Dear Sir,

I thank you for your letter of 12 June covering a letter of 9 June from Professor Charles Kogutoiviez forwarding two copies of an ethnographical map showing the population of Hungary. We shall examine this with much interest and compare it with the elaborate population map of Hungary made from the best official sources available, by Mr B. C. Wallis, during the war.

I presume that the author is not impartial in his views, and it will be necessary to examine his results carefully before accepting them. I cannot, therefore, promise him that we can make any early reference to his work in the „Geographical Journal”.

Believe me,

yours very faithfully,

Secretary

Major J. A. Lyons”

Bátky Zsigmond magánlevelei.

Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum EA24965 28.

1935. II. 5. Dr. Thirring Lajos levele (kézzel írt)

„Méltóságos Uram!

Hivatali és részben félhivatalos vagy magánjellegű munkáim során az elmúlt néhány évben egyre gyakrabban volt szükségem arra a nemzetiségi szempontból egyedülállóan értékes, hatalmas térképre, melyet méltóságos uram Kogutowicz professzor Úr Őméltóságával közösen, 12 hatalmas térképlapon „Magyarország néprajzi térképe” címen (névmutatóval) – az 1910. évi adatok alapján, ha jól mondom 1919 táján – szerkesztett és adott ki. Könyvkereskedőnél is érdeklődtem a térkép tárgyában és sajnálattal tudtam meg,

hogy ára kilencven hat pengő. Ezt az árat képtelen vagyok szerény fizetésemből megfizetni, minthogy könyvtárakból nehezen tudom kölcsönképen megkapni a térképlapokat, amelyek pedig jelen és talán még inkább jövő munkáim során szinte nélkülözhetetlenek, mély tisztelettel vagyok bátor azzal a kérdéssel fordulni Méltóságodhoz, nem volna-e valamilyen mód és lehetőség arra, hogy a térképet más feltételek mellett megszerezhessem?

*Alkalmatlankodásomért Méltóságos Uram
szíves és jóindulatú elnézését kérve*

maradtam a legmélyebb tisztelettel

Budapest 1935 febr. 5.

Méltóságos Uram alázatos szolgálója

*Dr. Thirring Lajos
Miniszteri segédtitkár M. Kir.
Központi Statisztikai Hivatal
Budapest II. Keleti K . u. 7.*

Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum EA24965 29.

1935. VI. 25. Dr. Thirring Lajos levele (kézzel írt)

„Méltóságos Uram!

Az elmúlt télen különféle munkákkal nagyon igénybe voltam véve, ezért csak nagy késéssel tudom az igen értékes, szép térkép megküldéséért érzett mély hálám egészen szerény jeleképpen néhány Magyar Statisztikai Szemle-beli cikkem Különlenyomatát mély tisztelettel megküldeni.

Budapest 1935 jún. 25.

*A legmélyebb tisztelettel
Méltóságod készséges híve
Dr. Thirring Lajos
min. s. titkár”*

Néprajzi Múzeum Ethnographiai Archívum EA 6410 1.

Cs. Sebestyén Károly Krassó-Szörény v.megye ethnographiai térképe 1:150.000

Az 1910 évi népszámlálás alapján.

Kis füzet, benne településenként nemzetiségi adatok táblázatokba rendezve.

Az utolsó oldalon, ceruzával, kézírással a következőt olvashatjuk:

„1. A térképnek u. n. milliméter-papíra kell rajzolni.

2. A községek határai kirajzolandók, vékony pontozott vonallal, az egy sűrűségi fokba tartozók közös területtel, határok nélkül szerkesztendők föl.

3. A sűrűséget fekete pontok jelzik . , egyenlők és egyenként 100 lelket mutatnak. Sűrű egymás mellé rakásból, a község beépített területének helyére.

4. A község beépített területének rajzát csak vékony körvonalakkal kell feltüntetni. Ezen belül helyezendők el a sűrűségi pontok.

5. A nemzetiség színe sűrűségi fok szerint világosabb, vagy sötétebb.

6. Az egyes nemzetiségek színfoltja úgy helyezendők el, hogy lehetőleg a szomszédos község ugyanolyan nemzetiségével határos, s azzal közös összefüggő színfoltot adjon.”

Részlet Cs. Sebestyén Károly „Hogyan lettem én néprajzos? c. kéziratából (keletkezett kb. 1947 és 1949 között Vargha László felkérésére.

Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archívum EA 6372

A kézirat 11. oldalától:

„(...) Abban az időben (1909-1914) nagy tervvel foglalkoztam. Meg akartam írni Krassó-Szörény vármegye teljes néprajzi monográfiáját. Évekig gyűjtöttem az anyagot, fényképeztem, rajzoltam, térképet szerkesztettem, végül összeállítottam a programját. Sok csiszolgatás után végre felvittem Pestre, hogy bemutassam a legilletékesebb helyen, a Néprajzi Múzeumban.

Semayer nem volt ott, Bátky fogadott. Megmutattam neki a tervezetemet, elmagyaráztam s mivel nem ért rá, ott hagytam azzal, hogy majd értesít a véleményéről. Erre azonban hiába vártam, hetek múlva, mikor újra Pestre mentem, meg akartam tárgyalni az ügyet végre. Kifogásait, bírálatát szerettem volna hallani, utasításokat, biztatást kapni. Hiszen neki örülnie kellett volna, hogy akad valaki, aki ilyen nagy munkára vállalkozik. Megjegyzem, akkor még nem volt szó a munka esetleges kiadásáról, csak a megírásra volt csak pénz, kisebb részletekben már meg is voltak egyes fejezetek. Sajnos Bátky sokat és hosszan beszélt, csak az én dolgaimról nem volt hajlandó nyilatkozni. Nem tagadta meg, csak átsiklott rajta, nem vette tudomásul. Lesújtva és elkedvetlenítve vittem vissza szép tervezetemet - és félre tettem. Bizonyára rossz, hogy ha Bátky nem akar nyilatkozni, gondoltam magamban. (4-5 sor átsatírozott szöveg, Bátkyról van benne szó)

12. oldal

Egyik legkeservesebb emlékem abból az időből az u. n. térképügyem. Mivel erősen foglalkoztam Krassó-Szörény megye néprajzi monográfiájával, szükségét éreztem, azaz egyik legfontosabb részének tekintettem azt, hogy igen részletes és pontos, a valóságnak megfelelő néprajzi térkép készüljön a megye területéről. Sok előtanulmány és tervezgetés után végre megállapodtam abban, hogy 1:200.000 arányú lesz a térkép, 11 színnel megkülönböztetve a nemzetiségek, községenként, és pedig a lélekszám arányában, a valóságnak megfelelő elhelyezésben. Előbb azonban bonyolult számítással ki kellett számítani azt, hogy egy-egy lélekre mennyi terület esik a vármegye földjéből, illetőleg a térkép területéből. Sikerült olyan homogén megoldást találnom, amely mindenben megfelelt a kívánalmaimnak. A nevezetes az volt az egész elgondolásban, hogy csak a lakott és megművelt földterületeket vettem számításba, s így pl. az erdőségek, a puszták helyek, vizes területek stb. mik lakatlanok üresen, azaz fehéren maradtak a térképen. Nagyon szemléltetően lehetett látni a lakosság valóságos elhelyezkedését a megye területén, továbbá azt, hogy az egyes nemzetiségek hogy helyezkednek el e területen. Hónapokig tartó aprólékos számítások alapján minden egyes községről, négyzetmiliméterekre átszámítva, pontosabban a tényleges helyzetnek megfelelő helyre helyezve, készült a térkép. (Csak egy példát a legutóbbi megjegyzésre: A szűk patak völgyekbe húzódó német bányatelepüléseknél mindig a völgy felső részén vannak a németek házai, míg az oláhság ragadványként a település alsó részéhez csatlakozik.)

Az bizonyos, hogy ilyen lelkiismeretes, pontos és a valóságnak megfelelő részletes néprajzi térkép még nem készült Magyarországon, tudomásom szerint addig

13. oldal

külföldön sem. Képzeltethő, hogy én erre a munkámra nagyon büszke voltam. Mikor Temesvárt megmutattam, megrendelték nálam az ottani múzeum révén Temes vármegye térképét is. Kaptam érte 200 koronát. Legközelebbi pesti utamra magammal vittem, hogy bemutassam a legilletékesebb helyen: a Néprajzi Múzeumban. Semayer nem volt ott, helyette Bátky fogadott. Szemmel láthatólag nagyon érdekelte a dolog. Rögtön bevitt magához a külön szobájába s ott csaknem az egész délelőttön át ott tartott s apróra kikérdezett, elmagyaráztatta magának a térképkészítés módszerét. A kiszámítás és a szerkesztés módját részletesen el kellett magyaráznom. Végül kérte, hagyjam ott a térképet egy ideig, míg legközelebb Budapestre jövök, ő még gondolkozni akar rajta. Én persze meg voltam hatva ennyi figyelemtől, eszemágában sem volt, hogy én itt egy igen becses szellemi tulajdonomat hagyom prédára. Késő volt már akkor, mikor Györffy azt mondta, „kár volt odaadni”. A térképemet nem kaptam vissza. Szerettem volna, ha az Értesítőben megjelenhetik. Semayer nem volt már ott, aki ebben támogatott volna. Hiába kértem legközelebbi látogatásomkor, s azután is többször, Bátky a térképet nem adta ki. Mindig volt valami kifogása, hogy még kell, hogy nincs itt, hanem a lakásán, aztán hogy nem tudja, hová tette, stb. Ellenben körülbelül egy év múlva megjelent a Bátky-Kogutowicz-féle nagy fali térkép – az én elveim szerint készített Magyarország néprajzi térképe. Mintha fejbe ütöttek volna, most eszméltem rá csak, hogy milyen gazság történt itt. Még tiltakozni sem

14. oldal

mertem, de már nem is találkoztam ezután már Bátkyval vagy tíz esztendeig. Akkoriban történhetett a nagy változás a Néprajzi Múzeumnál. Fegyelmi vizsgálatok és áthelyezések, Semayer nyugdíjban ment, elköltözött Pestről, szinte az egész társaságot szétrebbentették, Sebestyén Gyulát bízták meg a múzeum vezetésével. Visszatérve a térkép ügyre. Az eltűnt térképem végre előkerült Bátky halála után, az ő hagyatékában találták meg. Vissza is adták nekem 1944-ben, sajnos nem sokáig örülhettem neki, ez is porrá égett a könyvtárammal és a lakásommal együtt 1945-ben. Hiába tiltakoztam volna később is az én térképszerkesztési módszerem eltulajdonítása ellen, nem volt semmi bizonyíték a kezemben igazságom bizonyítására. A készítés évszáma ugyanis rajta volt a térképen. Ezért kellett hát a térképemnek eltűnni. Még jó, hogy meg nem semmisítette.”

KSH Könyvtár ad. TC 1535.

Erdélyi térkép Molnár Endre munkájához. ad. TC 1535

1733

„A fenti megjelölésű 15 db (részben Molnár Endre által színezett) térképlapot

emlékezetem szerint Dr. Dolányi (Kovács) Alajos, a Közp. Stat. Hiv. egykori elnöke adta át nekem megőrzésre.

A térkép rendeltetésére pillanatnyilag nem tudok visszaemlékezni és nem is nagyon valószínű, hogy találok ennek megállapítására különféle anyagjaimban támpontot. Minden valószínűség szerint Dolányi A. elnöksége idején állított össze Molnár Endre egy adattanulmányt, vagy gyűjteményt Erdély 1733. évi nemzetiségi viszonyairól, melyhez térképi áttekintést is kívánt csatolni. Hogy a munka D. A. megbízásából ill. támogatásával készült, arra az egyik térképlapon található az a megjegyzés is utal, mely szerint a kézirat Dr. Hollós Istvánnál (D. A. titkáránál) található. Molnár Endre adatgyűjteményének tájékoztató jellegű ábrázolására a Központi Statisztikai Hivatal 1918-ban kinyomtatott üres félkörös-körös anyanyelvi alaptérképlapjait használták fel.

Molnár Endre eredetileg nem volt a Közp. Stat. Hiv. alkalmazottja.

D. A.-sal elég régen került kapcsolatba (ha jól emlékszem a fedett uszodában, vagy a Császárfürdőben ismerkedtek meg és ugyancsak ott – vagy akkor – egy kiadvány hibájára hívta fel M. E. D. A. figyelmét); de D. A. rövidesen alkalmazta a Közp. Stat. Hivatalban. Az anyanyelvi-nemzetiségi-nyelvromlási, valamint vallási statisztika volt a tulajdonképpeni munkaterülete (emlékezetem szerint ilyenymunkakörben dolgozott Dr. Marton Dénes mellett éveken át). Jó statisztikai érzékű és tájékozottságú, érdeklődési körének kiadványait, irodalmát ismerő, alapos (kissé aprólékos) munkarő és egyben kutató volt. A Közp. Stat. Hiv-ban addig dolgozott, amíg ott tartása lehetséges volt. Főleg ez alatt az idő alatt több tanulmányt írt különböző folyóiratokban (M. Stat. Szemle, Kisebbségvédelem, Nation and Road, Láthatár); a Közp. Stat. Hiv-ból való kényszerű kiválása után egy zsidó kutatókörhöz csatlakozott tudomásom szerint; én legalábbis ilyen néven szereztem 1945-ben tájékoztatást eltűnéséről. Amikor ugyanilyen néven még két évvel később is kutattam egykori gimnáziumi osztálytársaim után, akkor is újból – hiába – érdeklődtem. A Hivatalhoz a kapcsolat megszűnése után is hű maradt; valamikor talán 1944 nyárvégén, amikor azt hiszem utoljára találkoztam vele, (lehet hogy valamivel későbbi időpontban), és megemléctem neki, hogy a Közp.

Stat. Hiv. egyes népszámlálási és egyéb statisztikai anyagok megőrzését – megmentését

óhajtja biztosítani, felajánlotta azoknak egy zsidóanyaggyűjteményben (talán a zsinagóga körüli épülettömbben) való elhelyezését, azzal a nem is képtelen gondolattal, hogy hátha épen itt maradnak meg a megőrzésre elhelyezett anyagok. Gondolatát – javaslatát tolmácsoltam, de a Közp. Stat. Hiv. vezetése máshol kívánta elhelyezni az ilyen anyagokat. – Kár volt érte, hasznos, jó kritikai érzékű munkása lett volna a magyar statisztikának. Elvesztését a zsidószervek is nagyon fájlalták, mint közvetlen beszélgetésekből megtudtam.

2. oldal

A térképet megőrzésre adom át a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának. A megőrzést nemcsak kegyeleti és Politika-történeti szempontok indokolják, hanem történeti statisztikaiak is: egyszer egy Erdélyre vonatkozó kutatás során talán felhasználható lesz.

Budapest 967. február 3.

Dr. Thirring Lajos”

Leltár

Ebben a részben a Bátky-Kogutowicz-féle és a KSH gondozásában elkészült (fél) kéziratos térképek elérhető példányainak leltárát közöljük. Az egyes sorozatoknál a lehetséges hiányok mellett állapotleírást is közlünk.

A térképek szelvényezése

1. szelvény: Oświęcim	26. szelvény: Kolozsvár
2. szelvény: Břeclav	27. szelvény: Beszterce
3. szelvény: Trenčín	28. szelvény: Gyergyószentmiklós
4. szelvény: Besztercebánya	29. szelvény: Piatra
5. szelvény: Lőcse	30. szelvény: Cilli
6. szelvény: Kassa	31. szelvény: Zágráb
7. szelvény: Ungvár	32. szelvény: Bjelovar
8. szelvény: Turka	33. szelvény: Pécs
9. szelvény: Wien	34. szelvény: Szabadka
10. szelvény: Pozsony	35. szelvény: Szeged
11. szelvény: Komárom	36. szelvény: Temesvár
12. szelvény: Losonc	37. szelvény: Lugos
12a szelvény: Budapest+5 város	38. szelvény: Gyulafehérvár
13. szelvény: Miskolc	39. szelvény: Nagyszeben
14. szelvény: Debrecen	40. szelvény: Brassó
15. szelvény: Munkács	41. szelvény: Kézdivásárhely
16. szelvény: Szatmárnémeti	42. szelvény: <i>Pola Selve</i>
17. szelvény: Máramarossziget	42a szelvény: <i>Ljubljana</i>
18. szelvény: Lajosfalva	43. szelvény: <i>Senj</i>
19. szelvény: Szombathely	44. szelvény: <i>Kostajnica</i>
20. szelvény: Pápa	45. szelvény: <i>Banja Luka</i>
21. szelvény: Székesfehérvár	46. szelvény: <i>Brod</i>
22. szelvény: Kecskemét	47. szelvény: Mitvorica
23. szelvény: Szolnok	48. szelvény: Belgrád
24. szelvény: Békéscsaba	49. szelvény: Versecz
25. szelvény: Nagyvárad	50. szelvény: Orsova

51. szelvény: Targu Jiu

53. szelvény: Spalato

52. szelvény: Zára

A térképsorozatok 1-től 53. sorszámgig tartalmaznak szelvényeket. A végeleges sorozatba nem tartoznak bele a Horvátország területét ábrázoló szelvények (30; 41.46. szelvény). Eredetileg azonban ezeket is tervezték elkészíteni, az alaptérkép a Néprajzi Múzeum példánya alapján el is készült. Ezek között a 42. sorszámú szelvényből kettő is készült.

A Bátky-Kogutowicz-sorozatok fellelhető példányai

Hadtörténelmi Levéltár Térképtára (3)

jelzet: B IX c 1083/I.

hiányok: -

A legjobb állapotú ismert sorozat.

jelzet: B IX c 1083/II.

hiányok: -

Oleáta-sorozat.

B IX c 1083/IV.

hiányok: 7,8, 48.

Jó állapotú sorozat.

KSH-könyvár (1)

jelzet: TC2007

hiányok: -

Jó állapotú, színezett, hiánytalan sorozat áttekintő szelvénnel, hiánytalan matricákkal (jelmagyarázat, áttekintő térkép, előállító). Helyenként a szegélyeknél apróbb szakadások.

Néprajzi Múzeum térképgyűjteménye (1)

jelzet: tkp.2399/961 - tkp.2449/961

hiányok: 10; 12A; 15; 34;

kiegészítés: 30; 42-46; 52-53.

Színezetlen sorozat, az egyetlen ismert példány, amely a horvát részek alaptérképi szelvényeit is tartalmazza, állapota néhány szegélytől eltekintve kitűnő. A 2. szelvény északi része hiányzik (adatvesztesség nincs), továbbá hiányzik az 50. szelvény déli része (adatvesztesség van). Az 50. szelvény meglévő északi fele Cs. Sebestyén Károly néprajztudós kéziratgyűjteményében van (Ethnológiai Archívum EA 6371).

magángyűjtemény (1)

jelzet: -

hiányok: 12a; 41; 47-51.

Hiányos, színezett térképsorozat áttekintőszelvénnel, az utólag ragasztott jelmagyarázatok is többnyire megvannak.

A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal gondozásában készült sorozatok

Üres sorozatok (2)

KSH-Könyvtár (2)

jelzet: TC 705-741

hiányok: 9; 10; 12; 20-22; 33; 41.

Színezetlen sorozat áttekintő szelvénnel, a 19. szelvény déli része hiányzik (adattartalom-vesztesség).

jelzet: TC 1535

hiányok: 1-14; 19-24; 29-36; 47-49.

A színezetlen sorozat csak az eredeti térkép erdélyi szelvényeit tartalmazza, Molnár Endre, a KSH egykori munkatársa használta alaptérképként a XVIII. századi Erdélyt érintő vizsgálataihoz, színes ceruzás színezéssel látta el. Bővebben lásd a függelékben.

néprajzi sorozatok (3)

KSH-Könyvtár (1)

jelzet: Dpl. TC 705/a – 741/a

hiányok: -

Hiánytalan, színezett térképsorozat, jó állapotban, áttekintő szelvénnel, jelmagyarázattal. A jelmagyarázatból, amely az összes KSH-sorozat egységes jelmagyarázata, a nem erre vonatkozókat kivágták. A sorozat duplumként került katalogizálásra, a jelzetek sorszáma nem egységes, több helyütt van „a”, „b” és „c” jelzet is az egyes sorszámokon belül.

Hadtörténelmi Levéltár Térképtára (2)

jelzet: B IX c 1083/V.

hiányok: 19; 32-36; 48-49.

Jó állapotú, színezett sorozat. A KSH kiadású térképek összesített jelmagyarázatával.

jelzet: B IX c 1083/VI.

hiányok: 1, 12a; 14; 18-24; 31-36.

Jó állapotú, színezett sorozat áttekintő szelvény és jelmagyarázat nélkül.

vallási sorozatok (2)

Hadtörténelmi Levéltár Térképtára (1)

jelzet: B IX c 1083/III.

hiányok: -

Jó állapotú, színezett, hiánytalan vallási térképsorozat.

American Geographical Society Library Milwaukee (1)

jelzet: 642 b C 1:200000 Peace Conf. Religions

hiányok: -

Hiánytalan, jó állapotú, színezett vallási térképsorozat angol nyelvű előlappal, áttekintő szelvénnel, jelmagyarázattal.

„Magyarul tudók” sorozat (1)

American Geographical Society Library Milwaukee (1)

jelzet: 642 b C 1:200000 Peace Conf. Hungarian

hiányok: -

Hiánytalan, jó állapotú, színezett térképsorozat a magyarul tudók száma szerint, angol nyelvű előlappal, áttekintő szelvénnel, jelmagyarázattal.

„Írni-olvasni tudók” sorozat (1)

American Geographical Society Library Milwaukee (1)

jelzet: 642 b C 1:200000 Peace Conf. Language

hiányok: -

Hiánytalan, jó állapotú, színezett térképsorozat az írni-olvasni tudók száma szerint, angol nyelvű előlappal, áttekintő szelvénnel, jelmagyarázattal.

Felhasznált források

Felhasznált és hivatkozott térképek

Megj.: A térképek felsorolásának alapja egy tematikus rendszer, amely aszerint épül fel, hogy az adott térképek milyen viszonyban vannak a dolgozat vizsgálatának fő tárgyát képező Bátky-Kogutowicz-féle 200 000-es térképsorozattal. Az ily módon előállt nagyobb kategóriákon belül a rendszer alapja az, hogy az adott térkép hazai, vagy külföldi készítésű-e, végül pedig az előállítás ideje a meghatározó.

Korabeli, magyar vonatkozású etnikai jellegű térképek:

FER, NICOLAS DE: 1691 Principauté de Transilvanie Divisée en Cinq Nations Subdivisée en Quartiers et Comtez: Tirée de Divers Memories et Particulierement de G. C. da Vignola. 1:572 342, Párizs. Reprint, Államtudományi intézet ? Budapest, 1940 ? 2 szelvény (korabeli és valós vetületbe transzformált verzió)

CZOERNIG, KARL: Ethnographische Karte der Oesterreichischen Monarchie I-IV. 1:864 000, Bécs, 1855, 1 szelvény

RÉTHEY FERENC: A Magyar Szent Korona Országainak Ethnographiai Térképe az 1880. évi népszámlálás adatai alapján. Budapest, 1885. 1 szelvény

BALOGH PÁL: Magyarország fajnépei a vármegyék járásaiban. In: A népfajok Magyarországon. M. Kir. Vallás és Közoktatásügyi Ministerium, Budapest, 1902. 1 szelvény

CHOLNOKY JENŐ: Magyarország néprajzi térképe. 1:?, Magyar Földrajzi Intézet, Budapest, 1906. 1 szelvény, nyomtatott

KORABINSZKY JÁNOS: *Atlas regni Hungariae portatilis: neue und vollständige Dardtellung des Königreichs Ungarn auf LX Tafeln im Taschenformat: Ein geographisches Noth- und Hülfsbüchlein fürd gemeine Leben.* Bécs, 1804. 60.

KSH: A Magyar Állam Közigazgatási Térképe. Anyanyelvi adatokkal kiegészítette a M. Kir. Központi Stat. Hivatal. 1:360 000, Budapest, 1908. 9 szelvény, nyomtatott

MAZERE, NICOLAE: Harta Etnografica a Transilvaniei. 1:340 000, Iasi, 1909. 1 szelvény, nyomtatott

MARTONNE, EMMANUEL DE: Répartition des nationalités dans les pays ou dominant les roumains. Párizs, 1919. 1 szelvény, nyomtatott

A vizsgált térkép:

BÁTKY, Zsigmond – KOGUTOWICZ, Károly: Magyarország 1:200 000-es méretarányú néprajzi térképe. 1:200 000, Magyar Földrajzi Társaság, Budapest, 1918. 45 szelvény. (nyomtatott alpra kéziratoss)

A vizsgált térkép nyomtatott verziója:

BÁTKY, Zsigmond – KOGUTOWICZ, Károly: Magyarország néprajzi térképe település és lélekszám szerint. 1:300 000, Magyar Földrajzi Intézet, Budapest, 1919. 12 lap, mutatóval, 64 p. (magyar, angol, francia, német nyelven nyomtatott)

A projekt KSH-gondozásában megjelent térképei:

KÖZPONTI KIRÁLYI STATISZTIKAI HIVATAL: Magyarország néprajzi térképe. 1:200 000 Központi Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1918. 45 szelvény. (nyomtatott alpra kéziratoss)

KÖZPONTI KIRÁLYI STATISZTIKAI HIVATAL: Magyarország 1:200 000-es méretarányú vallási térképe. Budapest, Központi Királyi Statisztikai Hivatal, 1918. 45 szelvény. (nyomtatott alpra kéziratoss)

A vizsgált térkép alapján készült, arra hivatkozó térképművek:

BÁTKY, Zsigmond – KOGUTOWICZ, Károly – TELEKI, Pál: Magyarország néprajzi térképe az 1910-es népszámlálás adatai alapján, Bátky Zsigmond – Kogutowicz Károly 1:200.000-es méretarányú néprajzi térképe nyomán. 1:500 000 Központi Királyi Statisztikai Hivatal Politikatudományi Intézete, Budapest, 1940. 4 szelvény. (angol, olasz példány is nyomtatott)

BÁTKY, Zsigmond – KOGUTOWICZ, Károly – TELEKI, Pál: Erdélynek és Magyarország keleti részének néprajzi térképe 1910-ben. Az 1:200 000-es néprajzi térkép alapján. 1:500 000, Magyar Statisztikai Társulat Államtudományi Intézete. Budapest, 1940. 1 szelvény (magyar, nyomtatott)

A vizsgált térképhez módszertanilag nagyon hasonló, de arra nem hivatkozó magyar térképművek:

DÖRRE, Jenő – LUX, Ernő: Magyarország néprajzi térképe az 1910-es népszámlálás alapján. 1:900 000, Budapest, 1919. 1 szelvény. (magyar, nyomtatott)

MAGYAR KIRÁLYI TÉRKÉPÉSZETI INTÉZET: Magyarország 1:200 000-es méretarányú anyanyelvi térképe. 1:200 000, Budapest, 1930? 45 szelvény. (nyomtatott alagra kézzel színezett, hártypapír-réteg a településhatárokkal)

ÁLLAMTUDOMÁNYI INTÉZET: Erdélynek és Magyarország keleti részének néprajzi térképe az 1930-39 évi népszámlálások alapján. 1:500 000 Magyar Statisztikai Társulat Államtudományi Intézete. Budapest, 1940. 1 szelvény (magyar, nyomtatott)

ÁLLAMTUDOMÁNYI INTÉZET: A történelmi Magyarország területének nemzetiségi térképe az 1930-39. évi népszámlálások alapján. 1:750 000, Magyar Statisztikai Társaság Államtudományi Intézete, 1940. 1 szelvény (magyar, német, nyomtatott)

ÁLLAMTUDOMÁNYI INTÉZET: Ethnographische Karte von Bácska und Banats nach der ung. Volkszählung 1910. 1:500 000, Magyar Királyi Honvéd Térképészeti Intézet, 1940? (német, nyomtatott)

ÁLLAMTUDOMÁNYI INTÉZET: Ethnographische Karte von Bácska und Banats nach den jugoslawischen und rumänischen Volkszählungen, 1930-1931. 1:500 000, Magyar Királyi

Honvéd Térképészeti Intézet, 1940? (német, nyomtatott, az előző, 1910-es térképpel egy lapon)

A vizsgált térkép alapján készült, illetve ahhoz módszertanilag nagyon hasonló, nemzetközi térképművek:

INSTITUTUL GEOGRAFIC MILITAR : Harta etnografica a Ardealului si Ungariei de est din anul 1910. complectata cu harta etnografica a Romaniei din anul 1930. 1:500 000, Bukarest, Institutul Geografic Militar 1940? 4 szelvény. (2 féle színezés)

INSTITUTUL GEOGRAFIC MILITAR: Harta etnografică a Ardealului și Ungariei de est din anul 1930–1939 complectată cu harta etnografică a României din anul 1930. 1:750 000, Bukarest, Institutul Geografic Militar, 1940 2 szelvény (2 féle színezés)

KRALLERT, WILFRIED: Volkstumkarte von Rumänien. 1:200 000, Bécs, Publikationstelle Wien, 1941. 44 szelvény, teljesen nyomtatott

KRALLERT, WILFRIED: Volkstumkarte der Slowakei. 1:200 000, Bécs, Publikationstelle Wien, 1941. 9 szelvény, teljesen nyomtatott

KRALLERT, WILFRIED: Volkstumkarte von Ungarn. 1:200 000, Bécs, Publikationstelle Wien, 1941. 23 szelvény, teljesen nyomtatott

KRALLERT, WILFRIED: Volkstumkarte von Jugoslawien. 1:200 000, Bécs, Publikationstelle Wien, 1941. 40 szelvény, teljesen nyomtatott

KRALLERT, WILFRIED: Volkstumkarte von Jugoslawien, Ungarn, Rumänien und Slowakei. Sonderausgabe Deutschtum. 1:200 000, Bécs, Publikationstelle Wien, 1941. 40 szelvény, teljesen nyomtatott

KRALLERT, WILFRIED: Weltkarte 1:1 000 000. Sonderausgabe Volkstum. 1:1 000 000, Bécs, Publikationstelle Wien, 1943-44. 12 szelvény, nyomtatott. Csak a Földközi-tenger keleti régióinak, illetve a Kaukázus szelvényei készültek el.

VINTILĂ MIHĂILESCU: Carte ethnique de la Roumanie d'après le recensement roumain de l'année 1930. 1:200 000, Bukarest, 1946? 35 szelvény? teljesen nyomtatott

Levéltári Források, kéziratok

Magyar Földrajzi Társaság Könyvtárának levéltári anyagai, 1918-as dosszié:

1918/16: Teleki Pál levele Bátky Zsigmondnak az 1:200 000-es Magyarország néprajzi térkép tárgyában, 1918. október 10-i keltezéssel

Magyar Földrajzi Társaság Könyvtárának levéltáriananyagai, 1919-es dosszié:

1919/1: Választmányi ülés jegyzőkönyve 1919. január 16.

1919/2: Választmányi ülés jegyzőkönyve 1919. február 13.

1919/10: „Tisztelt Választmány! (...)” kezdetű levél Bátky Zsigmond, Kogutowicz Károly, Pécsi Albert aláírásával a korábbi béke-előkészítő anyagok szerzőségének azonosítása, 1919. március 13. keltezéssel.

Néprajzi Múzeum, Etnológiai Archívum:

EA24965 fond: Bátky Zsigmond magánlevelei

EA24965/28.: Dr. Thirring Lajos levele az 1919-es 1:300 000-es térkép ügyében. 1935. február 5.

EA24965/29.: Dr. Thirring Lajos levele az 1919-es 1:300 000-es térkép ügyében. (viszontválasz) 1935. június 25.

EA 6410 fond: Cs. Sebestyén Károly: Krassó-Szörény v.megye ethnographiai térképe 1:150.000

EA 6410/1.: Egy, a fondban meg nem talált (kiemelt?), 1910-es adatokon alapuló néprajzi térkép háttéradatait tartalmazó füzet az utolsó lapon a szerkesztési alapelvekkel.

EA 6372 fond: Cs. Sebestyén Károly: Hogyan lettem én néprajzos? c. kézirat 1947-49 között íródott Vargha László felkérésére.

Royal Geographical Society Library (brit Királyi Földrajzi Társaság), levéltári anyagai (SW7 2AR, London, Kensington Gore 1.):

RGS/CB8/ B. C. Wallis: részletek a B. C. Wallishoz kötődő levelezésekből.

- Achim, Viorel: Romanian-German Collaboration in Ethnopolitics – The Case of Sabin Manuilă. In: Ingo Haar – Michael Fahlbusch (eds.): *German Scholars and Ethnic Cleansing, 1920-1945*. New York–Oxford, Berghahn Books, 2005. 139–154.
- Anrick, Carl Julius: Karta över befolkningens fördelning Svergie den 1 januari 1917 by Sten de Geer (review). In: *Geografiska Annaler*, 1920. 373–377.
- Balogh Pál: *A népfajok Magyarországon*. Budapest, Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Ministerium, 1902. 1113.
- Bátky Zsigmond – Kogutowicz Károly: *Névmutató Magyarország I: 300.000 méretű néprajzi térképéhez a magyar Külügyminisztérium megbízásából*. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet, 1919. 64.
- Berecz Antal: A Berlinben tartott VII-dik Nemzetközi Földrajzi Kongresszus. In: *Földrajzi Közlemények*. 1899. 274–282.
- Cholnoky Jenő: *A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neullyben 1920 januáriu-március havában*. I. kötet Budapest, Magyar Külügyminisztérium, 1920. 543.
- Fahlbusch, Michael: Im Dienste des Deutschtums in Südosteuropa: Ethnopolitische Berater als Tathelfer für Verbrechen gegen die Menschlichkeit. In: Mathias Beer – Gerhard Seewann (Eds.): *Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches: Institutionen, Inhalte, Personen*. München – Oldenbourg, 2004. 175–214.
- Filep Antal: Kilencven éve jelent meg a történelmi Magyarország részletes, 1:300.000-es méretarányú nemzetiségi térképe. (első rész) In: *Geodézia és Kartográfia*, 2010. 3. szám. 17–21.

- Filep Antal: Kilencven éve jelent meg a történelmi Magyarország részletes, 1:300.000-es méretarányú nemzetiségi térképe. (második rész) In: *Geodézia és Kartográfia*, 2010. 4. szám. 3-10.
- Filep Antal: A történelmi Magyarország etnikus viszonyainak térképi bemutatása az 1910. évi népszámlálás alapján. In: Nemes Erzsébet (Ed.): *A KSH Könyvtár 1945 előtti magyar és magyar vonatkozású térképei*. Budapest, KSH Könyvtára, 2013. 35–60.
- Fodor Ferenc: *A magyar térképírás*. (I-III. kötet) Budapest, Honvéd Térképészeti Intézet, 1954-55. 441.
- Fodor Ferenc: *Teleki Pál egy „bujdosó könyv”*. Budapest, Mike és Társa Antikvárium, 2001. 576.
- Fodor Ferenc: *A magyar földrajztudomány története*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia – Földrajzi Kutatóintézet 2006. 820.
- Geer, Sten de: *Befolkningens Fördelning i Svergie beskrivning till karta i skalan 1:500.000*. Stockholm, Wahlström & Widstrand 1919. 295.
- Geer, Sten de: Befolkningens fördelning på Gottland. In: *Ymer*, 1908. 240–252.
- Geer, Sten de: Anhang Anleitung zur Herstellung einer Volksdichtekarte nach Punktmethode. (übersetzung aus *Befolkningens Fördelning i Svergie*, Stockholm, 1919, von G. Erdmann) In: *17./38. Jahresbericht der Geographischen Gesellschaft Greifswald*. Greifswald, 1921. 12.
- Geer, Sten de: A Map of The Distribution of Population in Sweden: Method of Preparation and General Results. In: *Geographical Review*, 1922. 1. szám. 72–83.
- Haggett, Peter: *Geográfia globális szintézis*. Budapest, Typotex, 2006. 824.
- Hettner, Alfred: Über bevölkerungsstatistische Grundkarten. In: *Geographische Zeitschrift*, 1900. 185–192.

Hettner, Alfred: Erwiderung. In: *Geographische Zeitschrift*, 1900. 522.

Hettner, Alfred: Über bevölkerungsstatistische Grundkarten. In: *Verhandlungen des Siebenten internationalen Geographen-Kongresses, Berlin 1899. II. Theil*. Berlin, W. H. Köhl, 1901. 502–510.

Hettner, Alfred: Diskussion. Über bevölkerungsstatistische Grundkarten. In: *Verhandlungen des Siebenten internationalen Geographen-Kongresses, Berlin 1899. I. Theil*. Berlin, W. H. Köhl, 1901. 176–180.

Hettner, Alfred: Über die Untersuchung und Darstellung der Bevölkerungsdichte. In: *Geographische Zeitschrift*, 1901. 498–514.

Hettner, Alfred: *Der Friede und die Deutsche Zukunft*. Stuttgart–Berlin, Deutsche Verlags-Anstalt, 1917. 244.

Institut für Rumänische Geschichte in Bukarest: *Siebenbürgen*. Bukarest, Institut für Rumänische Geschichte in Bukarest, 1943. 795.

Joerg, W. L. G.: Recent Geographical Work in Europe. In: *Geographical Review*, 1922. 3. szám. 431–484.

Keményfi Róbert: *Nemzeti, vallási és hagyományos gazdálkodási terek szellemi öröksége II. A magyar nemzeti tér megszerkesztése. Térképzetek, térképek: fogalomtár*. Debrecen, Bölcsész Konzorcium, 2006. 186.

Keményfi Róbert: Nehéz örökség – az SS szerepének emlékezete a magyar etnikai térképezés történetében. In: *Regio*, 2010. 4. szám. 3–32.

Kocsis Károly: Vegyes etnikumú területek társadalmának népességföldrajzi kutatása Szlovákia és a Vajdaság példáján. In: *Studia Geographica* 6. Debrecen, KLTE Földrajzi Intézet, 1989. 147.

Kocsis Károly: Adalékok az etnikai földrajzi kutatások és az etnikai térképezés történetéhez a Kárpát-medence területén. In: *Földrajzi Közlemények*. 1996. 2-3. szám. 167–180.

Kocsis Károly – Tátrai Patrik: Contributions to the history of the Hungarian ethnic mapping. In: 2009. i. m., 241–249. In: Zentai L.-Györffy J-Török Zs. (Eds.) *Térkép – Tudomány. Tanulmányok Klinghammer István professzor 65. születésnapja tiszteletére. Térképtudományi Tanulmányok 13. Studia Cartologica 13.* Budapest, ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék, 2006. 241–249.

Kogutowicz Károly: Magyarország 1:200.000 méretű néprajzi térképe. In: *Földrajzi Közlemények*. 1918. 320–326.

Krasznai Zoltán: *Földrajztudomány, oktatás és propaganda*. Pécs, Publikon kiadó, 2012. 262.

KSH: Az 1941. évi népszámlálás. 3/a Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár Dokumentációs Szolgálat, Magyar Országos Levéltár. 1983. 141.

L. Balogh Béni – Olti Ágoston: A román-magyar lakosságcsere kérdése 1940 – 1947 között. In: *Kisebbségkutatás*, 2006. 4. szám. 597–620.

Leighly, John: Obituary: Sten de Geer. In: *Geographical Review*, 1933. 4. szám 685–686.

Magyar Történelmi Társulat: *Erdély*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1940. 284.

Manuilă, Sabin: *Recensământul General al Populației României din 1930*. Vol. II. București, Institutul central de statistică, 1938. 528.

Martonne, Emmanuel de: Essai de carte ethnographique des pays roumains. In: *Annales de Géographie*, 1920. 81-98.

Mead, W. R.: Atlas over Danmark. II. Befolkningen By Niels Nielsen (Review) In: *The Geographical Journal*, 1962. 3. szám. 358.

- Papp-Váry Árpád: Teleki Pál a kartográfus. In: Csicsery Rónai István – Vigh Károly (Eds.): *Teleki Pál és kora*. Budapest, Occidental Press, 1992. 79–101.
- Papp-Váry Árpád: Egy „elfeledett geográfus” el nem felejtett térképészeti munkájáról. In: *Földrajzi Közlemények* 2013. 1. szám. 78–80.
- Pfeifer, G.: Alfred Hettner. 6. 8. 1859. Gedenkschrift zum 100. Geburtstag. In: *Heidelberg Geographische Arbeiten*. Heidelberg–München, Keyzersche Verlagsbuchhandlung, 1960. 64–65.
- Prosch, c. V.: Schwedische Arbeitserfolge in der Darstellung der Bevölkerungsverteilung. In: *Geographische Zeitschrift*, 1922. 105–112.
- Ratzel, Friedrich: *Antropogeographie II*. Stuttgart, Verlag von J. Engelhorn, 1891. 781.
- Reeves, E. A.: New maps and photographs. In: *The Geographical Journal* 1921. 7. szám. 261–272.
- Rónai András: *Térképezett Történelem*. Budapest, Püski kiadó, 1993. 262.
- Staatswissenschaftliches Institut: *Rumänische ethnographische Landkarten und ihre Kritik*. Budapest, Államtudományi Intézet, 1942. 44.
- Svatek, Petra: „Wien als Tor nach dem Südosten“ – Der Beitrag Wiener Geisteswissenschaftler zur Erforschung Südosteuropas während des Nationalsozialismus. In: Mitchell G. Ash, Ramon Pils, Wolfram Nieß (Eds.): *Geisteswissenschaften im Nationalsozialismus. Das Beispiel der Universität Wien*. Bécs, 2010. 111–139.
- Szemkeő Endre: Térképgyűjtemény. In: Fejős Zoltán (Ed.): *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. Budapest, Néprajzi Múzeum, 2000. 715–728.
- Tasnádi Zsuzsanna: Rajz- és festménygyűjtemény, nyomatgyűjtemény. In: Fejős Zoltán (Ed.): *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. Budapest, Néprajzi Múzeum, 2000. 667–696.

Tátrai Patrik: *Válogatott bibliográfia Köztes-Európa etnikai földrajzához és etnikai térképezéséhez (1691-2006)*. Budapest, MTA FKI. 2007. 61.

Tátrai Patrik: Utak és értelmezések napjaink magyarországi etnikai földrajzi kutatásaiban. In: *Regio*, 2014. 2. szám. 45–65.

Uhlig, Carl: Erläuterungen zur bevölkerungsstatistische Grundkarten. In: *Geographische Zeitschrift*, 1900. 192–193.

Wallis, Berthie Cotterell: Distribution of nationalities in Hungary In: *The Geographical Journal*, 1916. 3. szám. 177–187.

Wallis, Berthie Cotterell: The Peoples of Hungary – Their work on the land. In: *Geographical Review*, 1917. 6. szám. 465–481.

Wallis, Berthie Cotterell: The Rumanians in Hungary. In: *Geographical Review*, 1918. 2. szám. 156–171.

Wallis, Berthie Cotterell: The Slaws of Northern Hungary. In: *Geographical Review*, 1918. 3. szám. 268–281.

Wallis, Berthie Cotterell: The Slaws of Southern Hungary. In: *Geographical Review*, 1918. 4. szám. 341–353.

Wallis, Berthie Cotterell: Central Hungary – Magyars and Germans. In: *Geographical Review*, 1918. 5. szám. 421–435.

Wallis, Berthie Cotterell: The Dismemberment of Hungary. In: *Geographical Review*, 1921. 5. szám. 426–429.

Internetes elérésű források

Bartos-Elekes Zsombor: A képpé formált adat: a népességszerkezeti térképek ábrázolási módszereiről. In: Dr. Klinghammer István (Ed.): *Térképtudományi Tanulmányok (Studia Cartologica)*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2002.
<http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/sc/sc12/09bezs.pdf> (2014-12-28)

Ethnicity Maps of Southeastern Europe Project.
<http://emse.blog.yorku.ca/> (2014-12-29)

Gercsák Gábor – Klinghammer István: Lapok a Kárpát-medence etnikai térképezésének történetéből. In: *Magyar Tudomány*, 2010. 6. <http://www.matud.iif.hu/2010/06/02.htm>
(2014-12-28)

Gyuris Ferenc: Human Geography, Cartography and Statistics. In: *Hungarian Cultural Studies*, 2014. <http://ahea.pitt.edu/ojs/index.php/ahea> (2014-12-30)

Hajdú Zoltán: A magyar földrajztudomány és a trianoni békeszerződés. 1918-1920. In: *Kisebbségkutatás*, 2000. 2. szám.
http://www.hhrf.org/kisebbssegkutas/kk_2000_02/cikk.php?id=244 (2014-12-28)

Hungaricana közgyűjteményi portál
<http://maps.hungaricana.hu/hu> (2014-12-23)

Leibniz Institut für Länderkunde, DAPRO
http://www.iflleipzig.de/de/forschung/projekt/detail/digitaler_atlas_politischer_raumbilder_zu_ostmitteleuropa_im_20_jahrhundert_dapro.html (2014-12-29)

Nagy József: *Székelyföld határvédelmének megszervezése a második világháború idején*. 2008.
http://etdk.adatbank.transindex.ro/pdf/tort_nagy.pdf (2011-11-27)

Tartalomjegyzék

Előszó (I. sz. függelék).....	2
Bevezetés.....	4
I. ELŐZMÉNYEK	5
Korábbi magyar, vagy magyar vonatkozású etnikai térképek.....	5
Magyarország 1:200 000-es méretarányú néprajzi térképe	14
Módszertani háttér – előzmények, párhuzamok	22
„Elsőbbsségvita” - Cs. Sebestyén Károly szerepe	27
II A TÉRKÉPEK.....	31
A térképek névadása.....	31
„Etnikai” dimenzió	32
További 200 000-es térképek 1918-ból	37
A fellelhető példányok.....	40
III. UTÓÉLET	43
Az antant tudományos közvéleményének megnyilatkozásai	43
A Bátky-Kogutowicz-sorozat nyomán közvetlenül, vagy közvetve készült későbbi térképművek	49
Összefoglalás.....	74
További perspektívák	76
Köszönetnyilvánítás	77
IV. FÜGGELÉK.....	78
<i>Forrásközlés</i>	78
<i>Leltár</i>	93
Felhasznált források	98
<i>Felhasznált és hivatkozott térképek</i>	98
<i>Levéltári források, kéziratok</i>	102
<i>Felhasznált irodalom</i>	104
<i>Internetes elérésű források</i>	110
Tartalomjegyzék.....	111